

El mercat dels cereals a la Corona catalanoaragonesa. La gestió de les crisis alimentàries al segle XIII¹

ANTONI RIERA I MELIS
Universitat de Barcelona
Institut d'Estudis Catalans

1. INTRODUCCIÓ

Per a un sector encara considerable d'historiadors, durant el període central de l'edat mitjana no es produïren, a la recent creada Corona catalanoaragonesa, com a la resta d'Occident,² crisis agràries importants. Les caresties, les penúries, les mancances d'abastament alimentari intenses i perllongades s'iniciarien amb la fam de 1333-1334, «el mal any primer». Fins llavors, l'increment de la demanda de cereals generat per l'augment de la població i del consum *per capita* va ser compensat per l'expansió del seu cultiu a les planícies de les depressions Central i Prelitoral catalanes, i amb els excedents captats a l'Aragó i, des de 1250, al Regne de València. Mitjançant l'ampliació gradual dels sementers i la pujada dels rendiments, nou o deu generacions de catalans i d'aragonesos es van lliurar, doncs, del

1. Aquest treball s'inscriu en el programa d'investigació «Escassetats, caresties, fams i mortaldats a Catalunya a l'edat mitjana. Estudi de les crisis alimentàries urbanes i la seva gestió» [PT2008-S0118-RIERA01], finançat per l'Institut d'Estudis Catalans i dirigit pel professor Antoni Riera i Melis, de la Universitat de Barcelona.

2. On el triomf del sistema feudal va provocar una expansió de l'àrea rompada, una millora de les tècniques agràries i una pujada gradual dels rendiments dels cereals, que haurien passat, entre finals del segle IX i mitjan segle XII, del dos per un al quatre per un, segons els càlculs de Georges Duby (*Economia rural y vida campesina en el occidente medieval*, Barcelona, 1968, p. 137-142; «Il problema delle tecniche agricole», a Georges DUBY, *Terra e nobilità nel Medio Evo*, Torí, 1971, p. 43-47). Aquesta hipòtesi va anar penetrant en les historiografies ibèriques, fins a esdevenir gairebé inqüestionable, tot i les crítiques de què foren objecte la segona i sobretot la tercera de les seves propostes, per part de Raymond Delatouche («Regards sur l'agriculture aux temps carolingiens», *Journal des savants* (París), 2 (1977), p. 75-77 i 87), Charles Higounet (*Paysages et villages neufs du Moyen Âge*, Bordeus, 1975, p. 171-174 i 183-186), Claudio Rotelli (*Una campagna medievale. Storia agraria del Piemonte fra il 1250 e il 1450*, Torí, 1973, p. 58 i 104) i Massimo Montanari («Rese cerealicole e rapporti di produzione», a Massimo MONTANARI, *Strutture produttive, rapporti di lavoro, sistemi alimentari*, Torí, 1984, p. 55-85).

flagell de la fam. En els períodes d'escassetat frumentària —curts, espaiats en el temps i d'àmbit geogràfic reduït— les males collites d'unes comarques es contrastaren amb compres puntuals de cereals en altres llocs, on l'anyada havia estat normal. Només les regions perifèriques, en les èpoques de dificultat, importaren gra de territoris exteriors limítrofs. La Corona catalanoaragonesa va ser, doncs, sistemàticament excedentària en els anys normals i autosuficient en aquells en què la producció fou escassa en algunes de les seves regions.

Vers 1990, Santiago Aguadé³ i jo mateix⁴ ja havíem demostrat que, durant el segle XIII, algunes regions castellanes, catalanes i aragoneses patiren unes quantes crisis agràries duradores i intenses, tot i que d'un abast territorial entre reduït i mitjà. Al cap d'uns anys, Pere Ortí, en un documentat article,⁵ posà de manifest que durant el primer quart del segle XIV Barcelona sofrí diverses breus caresties, algunes de notable intensitat. La tesi doctoral de Joan Josep Càceres⁶ i una altra contribució meua⁷ confirmaren i complementaren, després del 2005, les conclusions de Pere Ortí; tot evidenciant que algunes d'aquestes penúries assoliren tal magnitud que obligaren el Consell a prospectar nous mercats exteriors d'abastament i a recórrer, fins i tot, a mesures de força. Coetàniament, Pere Benito,⁸ després d'analitzar amb rigor i des d'una perspectiva metodològica nova l'abundant documentació generada per la societat feudal, sostenia que entre 1050 i 1250 la po-

3. S. AGUADÉ, «En los orígenes de una coyuntura depresiva. La crisis agraria de 1255 a 1262 en la Corona de Castilla», a S. AGUADÉ, *De la sociedad arcaica a la sociedad campesina en la Asturias medieval*, Alcalá de Henares, 1988, p. 333-370; S. AGUADÉ, «La crisis de la segunda mitad del siglo XIII en Asturias», a *De la sociedad arcaica*, p. 371-390.

4. A. RIERA I MELIS, «Els pròdroms de les crisis agràries de la baixa edat mitjana a la Corona d'Aragó. I: 1250-1300», a *Miscel·lània en homenatge al P. Agustí Altisent*, Tarragona, 1991, p. 35-72.

5. P. ORTÍ, «El forment a la Barcelona baixmedieval: preus, mesures i fiscalitat (1283-1345)», *Anuario de Estudios Medievales* (Barcelona), 22 (1992), p. 377-423.

6. Becari predoctoral del programa d'investigació esmentat (J. J. CÀCERES, *La participació del Consell municipal en l'aprovisionament de cereals a la ciutat de Barcelona (1301-1430)*, Barcelona, 2007, p. 92-121).

7. A. RIERA I MELIS, «Crisis frumentarias y políticas municipales de abastecimiento en las ciudades catalanas durante la Baja Edad Media», a H. R. OLIVA i P. BENITO (ed.), *Crisis de subsistencia y crisis agrarias en la Edad Media*, Sevilla, 2007, p. 125-160.

8. P. BENITO, «Entre la beneficiencia y la familiaritas: La contratación del victum et vestitum en los monasterios catalanes durante los siglos XI-XIII. Una respuesta institucional alternativa ante el hambre como problema social», *Anuario de Estudios Medievales* (Barcelona), 34 (1) (2004), p. 3-29; P. BENITO, «Et hoc facimus propter necessitatem famis... Possibilitats de les fonts documentals catalanes per a l'estudi de les crisis alimentàries dels segles X-XIII», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia* (Barcelona) 25 (2004), p. 39-62; P. BENITO, «De la guerra de l'Empordà (1128) a la mortaldat de 1131. Gènesi, extensió i extinció d'una fam. Per a una història de les crisis alimentàries a la Catalunya Medieval», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia* (Barcelona) 26 (2005), p. 169-184; P. BENITO, «Et si sterilitas, ut solet, in terra illa fuerit... Frecuencia, longevidad y gravedad de las carestias en Catalunya durante la "Fase del crecimiento" de la economía medieval (siglos XI-XIII)», a H. R. OLIVA i P. BENITO (ed.), *Crisis de subsistencia*, p. 79-110.

blació rural de la Catalunya Vella es veié afectada per diverses crisis agràries, de magnitud diversa, alguna de les quals arribà al nivell de fam localitzada. La decisió de l'Institut d'Estudis Catalans de finançar dos programes d'investigació sobre les crisis agràries i el proveïment urbà de cereals a la Catalunya medieval⁹ m'ha permès de crear un grup de joves experts en la temàtica i coordinar una perllongada i sistemàtica tasca de recollida de documentació inèdita dels arxius municipals de Catalunya; el corpus resultant ja té més de 3.150 transcripcions completes, amb els registres i les notes enllestits. Aquestes iniciatives minoritàries ibèriques han confluït recentment amb una proposta francesa de repensar la conjuntura de 1300, impulsada pel Laboratoire de Médiévisique Occidentale de Paris.¹⁰ La concordança temàtica serà, sens dubte, positiva perquè afavorirà l'intercanvi de metodologies i de resultats, així com les anàlisis comparades. Estimulat per aquesta nova connexió científica, he decidit retornar a l'estudi de les crisis agràries i les caresties urbanes que afectaren, entre 1208 i 1282, la Corona catalanoaragonesa, amb el bagatge tant d'informació inèdita i bibliogràfica com de reflexió pausada que m'han proporcionat els disset anys de treball que separen aquest article de la meva primera aportació¹¹ a aquesta línia temàtica. Es tracta, doncs, d'una nova contribució a una ja llarga recerca interdisciplinària, que pretén analitzar les causes i els efectes demogràfics, econòmics, socials, polítics i culturals dels reiterats dèficits frumentaris.

L'àmbit espacial analitzat en aquest tercer lliurament abasta tots els territoris de la Corona catalanoaragonesa, els quals experimentaren canvis importants al llarg del segle XIII. Entre 1229 i 1245, la frontera meridional passà d'Albarrasí i Benifassà a Almirra i Vilajoiosa, i l'oriental, del cap de Creus i el delta de l'Ebre a Menorca. Les conquestes de l'arxipèlag balear i València no sols ampliaren en més d'un 30% la superfície de la «Confederació»; n'accentuaren també el caràcter marítim, atès que prolongaren uns dos-cents vint quilòmetres el litoral i integraren un estratègic enclavament insular, ubicat gairebé al centre mateix de la Mediterrània occidental. Malgrat tot, hi hagué un contrapès a aquestes annexions, una desvinculació: el 1276, a conseqüència de la política successòria de Jaume I, les Illes Balears, els comtats del Rosselló i la Cerdanya i el senyoriu de Montpeller se segregaren de la resta de la Corona catalanoaragonesa per constituir el Regne de Mallorca. El període cronològic que hem considerat abasta des de 1201, quan s'iniciaren, amb dues males collites successives, les dificultats de la centúria, fins a l'any 1282, en el qual la conquesta de Trinària posaria a les mans de Pere el Gran

9. «*De re frumentaria*. Corpus de documentació municipal relativa al mercat urbà de cereals als Països Catalans a la baixa edat mitjana», des de 2002 fins a 2007, i «Escassetats, caresties, fams i mortalitats a Catalunya a l'edat mitjana. Estudi de les crisis alimentàries urbanes i la seva gestió» [PT2008-S0118-RIERA01], des del 2008 fins al 2010.

10. Universitat de París I/CNRS.

11. Vegeu *supra*, p. 48, nota 4.

un poderós i centralitzat sistema d'exportació de gra, i permetria als homes de negocis catalans, valencians i mallorquins no solament reprendre, sinó també ampliar la seva participació en el lucratiu comerç de distribució dels excedents frumentaris sicilians per la Mediterrània occidental.

Per a reconstruir les crisis agràries del segle XIII, he utilitzat l'abundant informació conservada tant en els primers registres i en els pergamins de la Cancelleria Reial, com en la historiografia, en les cròniques de Jaume I i de Bernat Desclot. Tot plegat conforma un conjunt de fonts especialment idònies, atès que reflecteixen amb bastant més detall les males collites, les escassetats, les caresties i les fams, que no pas les bones anyades, els superàvits alimentaris i els temps de bonança. Sóc plenament conscient que la documentació oficial ofereix una informació desviada, pel fet que les ciutats, els estaments privilegiats i el cercle del poder hi estan hiperrepresentats. De la documentació privada coetània —que podria compensar parcialment les limitacions de la pública—, només ens n'ha arribat, emperò, una petita part, en forma d'escriptures soltes. La inexistència de protocols, a més de dificultar la conservació de les fonts notarials, n'ha afavorit la dispersió arxivística i n'ha complicat la consulta, que s'ha reservat per als pròxims lliuraments. Constitueix una tasca pendent prioritària, a la qual el nostre equip d'investigació consignarà el temps necessari en els mesos vinents. Conscient que la magnitud d'una carestia, o d'un període de fam, només es pot calibrar amb un mínim de rigor mitjançant la comparació amb les d'altres cronològicament concordants, he inserit cada una de les crisis frumentàries de la «Confederació» en un context geogràfic ampli, he contrastat la informació aportada per les fonts catalanes amb la localitzada en els abundants i expressius annals i cròniques italians, castellans, francesos, navarresos, anglesos i germànics coetanis.

Abans d'iniciar l'anàlisi de les crisis cerealistes del segle XIII, cal afinar el vocabulari, per tal d'evitar confusions. Denominaré amb el mot *fam* les situacions més greus, les que desencadenaren mortalitats i transformacions profundes en les estructures econòmiques i socials, com que els pagesos es venguessin les terres per aconseguir aliments. Amb els vocables *escassetat*, *carestia* i *penúria* al·ludiré, en canvi, a nivells inferiors d'emergència. *Escassetat* evocarà la manca de gra, un desequilibri entre la producció i el consum globals; es reservarà, doncs, per a les societats rurals, per als espais econòmicament compartimentats. Les periòdiques crisis alimentàries que patiren les ciutats, els períodes de dificultat pels quals travessaren les economies monetàries, seran designats, en canvi, amb el mot *carestia*, que significa una forta pujada dels preus dels productes bàsics, com a conseqüència de la inadequació de la demanda a l'oferta. Les caresties de màxima intensitat, a frec de la fam, seran denominades, en canvi, *penúries*. Els aliments, en aquests dues darreres circumstàncies, no mancaven, però els seus preus els col·locaven fora de l'abast de la majoria dels consumidors. En aquestes àrees econòmicament més

avançades —com ha recordat recentment François Menant—¹² la producció no coincidia amb l'oferta, a causa principalment de la creació d'estocs especulatius per part dels intermediaris i dels productors, que no arribaven puntualment al mercat; ni el consum concordava amb la demanda, per culpa de la difusió de l'autoabastament. Les caresties i fins i tot les penúries dimanaven més del funcionament dels canals de distribució que de les crisis de producció.

2. LES CRISIS FRUMENTÀRIES DEL REGNAT DE JAUME I

La Corona d'Aragó, que ja devia ser, com a conseqüència de l'expansió dels sementers a la vall de l'Ebre i a les planes de Catalunya, autosuficient de gra des de mitjan segle XII, n'esdevingué excedentària, des del 1250, arran de la reconversió agrària impulsada pels conqueridors feudals del Regne de València. En els anys normals, l'oferta no solament cobria, per tant, el dèficit endèmic de la franja litoral, una àrea amb una forta concentració urbana, i de l'arxipèlag balear, sinó que proporcionava, a més, contingents per a l'exportació. Mentre que en el funcionament dels circuits interregionals i locals intervenien els traficants mitjans i petits,¹³ inclosos els jueus,¹⁴ el comerç exterior dels cereals estava monopolitzat pels grans productors —el sobirà i els membres de la seva família, l'alta noblesa, els ordes militars, les jerarquies del clercat secular i regular— i pels homes de negocis lígurs, toscans i llombards.¹⁵ Entre els mercats de destinació dels carregaments de gra aragonès i valencià destacaven les ciutats del nord d'Itàlia.¹⁶ Eventualment, durant

12. F. MENANT, «Crisis de subsistencia y crisis agrarias en la Edad Media: algunas reflexiones previas», a H. R. OLIVA i P. BENITO (ed.), *Crisis de subsistencia*, p. 20-22.

13. Com Guillem Colom, veí de San Mateu, que el 13 de març de 1270 es comprometé a dur a Barcelona, des de l'esmentada vila del Baix Maestrat, dos-cents cafissos de blat: ACA, C, reg. 28, f. 5r; regest. J. E. MARTÍNEZ FERRANDO, *Catálogo de documentación relativa al antiguo Reino de Valencia, contenida en los registros de la Corona de Aragón*, I, Madrid, 1934, p. 211.

14. Els quals, com a conseqüència de l'actitud d'exclusió a què els sotmetien els botiguers cristians, necessitaven, per a poder participar en el lucratiu comerç local dels cereals, una llicència específica del sobirà, com la que Jaume I va concedir, al setembre de 1261, a les aljames de Barcelona, Tarragona, Cervera, Montblanc i Caldes de Montbui, en què autoritzava els seus membres a vendre a la menuda blat, oli i altres mercaderies: J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I el Conqueridor*, Barcelona, 2004, p. 317.

15. J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I*, p. 265; M. TANGHERONI, *Aspetti del commercio dei cereali nei Paesi Della Corona d'Aragona*, I, *La Sardegna*, Pisa, 1981, p. 71-72; J. P. CUVILLIER, «Barcelona, Gènes et le commerce du blé de Sicile vers le milieu du XIIIe siècle», a *Atti del I Congresso Storico Liguria-Catalogna*, Bordighera, 1974, p. 162; F. ARROYO, «El mercado del trigo en el Reino de Valencia bajo Pedro III», a *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, VIII, Saragossa, 1967, p. 437-440.

16. ACA, C, reg. 39, f. 184v; J. E. MARTÍNEZ FERRANDO, *Catálogo de documentación relativa al Reino de Valencia*, II, p. 55-56 i 60; «Annales Ianuenses. MCCXV-MCCL», a C. IMPERIALE DI SANT'ANGELO (ed.), *Annali Genovesi di Caffaro e de' suoi continuatori*, III, Roma, 1923, p. 173.

alguna de les periòdiques caresties, les places del Llenguadoc,¹⁷ Navarra,¹⁸ Castella,¹⁹ el Magrib i fins i tot Sicília²⁰ també es van abastar amb gra de la «Confederació». El monarca aragonès disposava, doncs, d'un mitjà —que cal tenir en compte— per a influir en la política exterior de les poderoses repúbliques italianes, les quals procuraven compensar les seves adquisicions de cereals a Tortosa o a València amb la redistribució de productes orientals, com ara l'alum i les espècies. En tant que primer exportador, el comte rei procurava vendre quasi sistemàticament cereals en els grans emporis de la Mediterrània occidental, amb el fi de facilitar l'entrada de moneda bona estrangera, anteposant —tot i que eventualment— aquesta opció a les exigències del mercat interior de la «Confederació».

2.1. Cronologia i abast de les crisis

L'existència freqüent d'excedents a la Corona catalanoaragonesa no pressuposava, malgrat tot, que les ciutats, durant els dos primers terços del segle XIII, gaudissin sistemàticament d'un abast fluid de cereals. La conjunció d'uns models agraris extensius, de rotacions rígides i guarets prolongats, amb una infraestructura d'emmagatzemament poc desenvolupada i uns canals de distribució estrets i lents explica que, en els anys de meteorologia adversa, calamitats biològiques, manipulacions monetàries, conflictes socials o campanyes bèl·liques, el gra escassegés i els preus ascendissin fins a uns nivells inaccessibles per a les classes populars.

Les dificultats s'havien iniciat gairebé amb el canvi de centúria: la malaurada coincidència de tres males collites successives amb pestilències locals i altres reiterats infortunis havia provocat, durant el trienni de 1201-1203, una forta crisi alimentària a escala occidental.²¹ Les seves seqüeles estan documentades, amb una intensitat que oscil·la entre la *fames valida* i la *frugum penuria*, des de l'Apulia²² i

17. J. M. MADURELL i A. GARCÍA, *Comandas comerciales barcelonesas de la Baja Edad Media*, Barcelona, 1978, p. 181-182; M. J. LARENAUDIE, «Les famines en Languedoc aux xive et xve siècles», *Annales du Midi* (Tolosa de Llenguadoc), LXIV (1952), p. 36.

18. ACA, C, reg. 38, f. 85r.

19. J. MIRET i SANS, *Itinerari de Jaume I*, p. 267.

20. J. M. MADURELL i A. GARCÍA, *Comandas comerciales barcelonesas*, p. 172-173.

21. «Nimis est pestilens et redundans gravibus infortuniis casibusque sinistris. Toto fere orbe ingruit fames gravis, totamque Italiam et Hispanias Galliasque profligat, in quibusdam tamen partibus minus, in quibusdam amplius ingravescens» [1202] (Robert d'Auxerre, «Chronicon», ed. O. Holde-Egger, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, 26 Hannover, 1882, p. 260).

22. «Annales Cecannenses», ed. G. H. Pertz, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, 19, Hamover, 1866, p. 296.

Portugal²³ fins a Anglaterra i Irlanda,²⁴ tot passant per Catalunya²⁵ i Normandia.²⁶ Abans de concloure la primera dècada, el 1208, Aragó i Catalunya patiren, arran d'una plaga de llagosta que va assolir els sembrats a la vall de l'Ebre, una penúria,²⁷ que es prolongà fins a les messes de l'any següent. Un seguit d'inundacions ja havia provocat, l'any anterior, una *grand fambre* a la vall del Tajo.²⁸ Les fonts cronístiques coetànies no esmenten, emperò, cap mena de desabastaments, durant aquest bienni, ni a l'Europa mediterrània ni a l'atlàntica.

La segona dècada de la centúria es va iniciar amb uns anys de bonança. Les dificultats, tanmateix, no trigaren a reaparèixer: el 1212, Llobardia,²⁹ Apulia i Sicília³⁰ patiren ja una *fames maxima*, i Borgonya,³¹ una penúria; la causa principal del desastre, si més no en el darrer cas, fou una sequera prolongada. L'emergència alimentària s'estengué, poc després, a la península Ibèrica. Una germinació retardada de la sembra i un emmesteiment prematur de les espigues, arran d'unes gelades tardorals i hivernenques i d'una forta aridesa primaveral, respectivament, malmeteren, el 1213, les collites i provocaren epizoòties a la Corona catalanoaragonesa, no sols en les planures seques de la Depressió Ibèrica, sinó fins i tot als vessants humits de la serralada pirinenca.³² La manca de cereals fou tan intensa que

23. A. H. OLIVEIRA MARQUES, *Introdução à História da agricultura em Portugal*, Lisboa, 1968, p. 37.

24. «Annales monasterii Theokesberria», ed. H. R. Luard, *Annales Monastici*, I, Londres, 1865, p. 57; E. M. CRAWFORD, *Famine: The Irish Experience 900-1900: Subsistence Crises and Famines in Ireland*, Edimburg, 1989, p. 4.

25. P. BENITO, «Famines sans frontières en Occident avant la "conjoncture de 1300". Résultat d'une enquête en cours et hypothèses de recherche», a *Les disettes dans la conjoncture de 1300 en Méditerranée occidentale*, Roma, 2011, p. 65.

26. G. d'AVENEL, *Histoire économique de la propriété, des salaires, des denrées et de tous les prix en général depuis l'an 1200 jusqu'en l'an 1800*, II, París, 1884-1912, p. 416-417 i 764-765.

27. J. M. LACARRA, *Aragón en el pasado*, Madrid, 1972, p. 131.

28. J. PORRES MARTÍN-CLETO, *Los Anales Toledanos I y II*, Toledo, 1993, p. 218-222; A. RODRÍGUEZ, «Foyse da terra no ano das chuvas... Carestias y subsistencia en el Noroeste peninsular en los siglos XII y XIII», a H. R. OLIVA i P. BENITO (ed.), *Crisis de subsistencia*, p. 202.

29. «Annales Mediolanenses Minores», ed. Ph. Jaffé, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, 18, Hannover, 1863, p. 391.

30. Salimbene de Adam, «Cronica», ed. O. Holder-Egger, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, 32, Hannover, 1905-1913, p. 30; B. FIGLIUOLO, «Clima, carestie, epidemie nel Mezzogiorno continentale dal secolo IX alla metà del XIII», a R. COMBA i I. NASO (ed.), *Demografia e società nell'Italia Medievale (secoli IX-XIV)*, Cuneo, 1994, p. 72.

31. P. BENITO, «Famines sans frontières», p. 66.

32. «En el año siguiente [1213] hubo tan general seca y esterilidad por toda España que no sólo las mieses y sembrados se perdieron, pero las dehesas se secaron de tal suerte que parecía haberse quemado y abrasado la tierra. Y no solamente se padeció esto en los llanos y campos que de su naturaleza son faltos de agua, pero en los altos y montañosos, por todo Sobrarbe y Ribagorza y las otras montañas de Aragón...» (J. ZURITA, *Anales de la Corona de Aragón*, I, edició a cura d'A. Canellas, Saragossa, 1967, p. 373).

va generar fam gairebé per tot arreu i mortaldat en les contrades més àrides.³³ Les collites, aquell any, també foren minses arreu de Castella; els efectes foren especialment intensos en les valls del Tajo i del Guadiana, terres de recent colonització, on la manca de cereals, pel fet de coincidir amb una campanya militar contra els almohades, va desencadenar moviments migratoris entre la població rural³⁴ i obligà fins i tot l'exèrcit a aixecar el setge de Baeza.³⁵ La fam es prolongà fins a l'estiu de l'any següent, si més no a Castella, on va provocar una mortaldat entre les capes baixes i va constrènyer una part considerable de la societat a buscar la supervivència en el consum d'aliments immunds.³⁶ Després que una forta manca de gra hagués suscitat, durant el bienni de 1216-1217, tot coincidint amb el pas d'un cometa,³⁷ morts per inanició a Borgonya, Àustria, Bohèmia, la Marca de l'Imperi i Hongria,³⁸ una penúria al bisbat de Lieja³⁹ i una carestia a Emília-Romanya;⁴⁰ sengles sequeres generaren fam i mortaldat, el 1218, a la vall mitjana de l'Ebre⁴¹ i destruïren les collites i delmaren els ramats, l'any següent, al Rosselló, tot desencadenant-hi una fam regional.⁴²

La coincidència desafortunada d'una anyada pèssima i les seqüeles d'una recent devaluació monetària,⁴³ amb el primer alçament de la noblesa aragonesa contra el

33. «Siguióse tras ella gran hambre y mortandad y pereció la mayor parte de los animales y ganados mayor y menor» (J. ZURITA, *Anales de la Corona de Aragón* 1, p. 373).

34. «Este año [1213] fizo elada en October, e en Novembre, e Janero, e Febrer, e non lovió en Marcio, ni en Abril, ni en Mayo, ni en Junio, o nunca tan mal anno fue, o non cogiemos pan ninguno, e fugieron los quinteros e ermáronse las Aldeas de Toledo» (J. PORRES MARTÍN-CLETO, *Los Anales Toledanos*, p. 177; cf. A. RODRÍGUEZ, «Foyse da terra no ano das chuvias», p. 203).

35. Rodrigo Jiménez de Rada, *Historia de los hechos de España*, traducció de J. Fernández Valverde, Madrid, 1989, p. 326.

36. «Duró la fame en el Regno hasta el verano [de 1214], e murieron las más de las gentes; e comieron las bestias, e los perros, e los gatos, e los mozos que podian furta. Esto fue en Toledo» (J. PORRES MARTÍN-CLETO, *Los Anales Toledanos*, p. 224). Per a una descripció més detallada d'aquesta fam vegeu Rodrigo JIMÉNEZ DE RADA, *Historia de los hechos de España*, p. 327-328.

37. *Stella comes visa est* [1217] («Annales Sancti Stephani Frisingensis», ed. G. Weitz, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, 13, Hannover, 1881, p. 56).

38. P. BENITO, «Famines sans frontières», p. 66.

39. Renier de Saint Jacques, *Annales Sancti Iacobi Leodiensis*, edició a cura de J. Alexandre i L. Bethmann, Lieja, 1874, p. 49.

40. On, *eo hyeme* [el de 1216] *maxima nix fuit* (Alberto Miliolo, «Chronica civitatis Reginae», ed. O. Holde-Egger, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, 31, Hannover, 1903, p. 460).

41. J. M. LACARRA, *Aragón en el pasado*, p. 131.

42. B. J. ALART, *Privilèges et titres relatifs aux franchises, institutions et propriétés communales de Roussillon et de Cerdagne depuis le xie siècle jusqu'à l'an 1660*, 1, Perpinyà, 1874, p. 116.

43. La moneda de quatern, de 4 diners de llei i 54 sous per marc d'argent de talla, havia estat substituïda, el 1221, per la de doblenc, de 2 diners de llei i 88 sous per marc d'argent de talla. A pesar que el nou numerari només contenia la meitat d'argent que l'anterior i pesava un 39% menys, el canvi inicial establert per Jaume I fou de 18 diners doblencs per 12 diners quaterns, una equivalència que sobrevalorava, a fi d'estimular-ne la circulació, la nova moneda respecte a la preexistent. La iniciativa

jove comte rei,⁴⁴ disparà els preus dels cereals, a la tardor de 1226, a les principals ciutats catalanes. El forment, durant el primer trimestre de l'any següent, s'arribà a pagar, a la Ciutat Comtal, a 56 sous la quartera i l'ordi, a 40 sous;⁴⁵ preus insòlits, dignes que se'n guardés memòria en una crònica local. La carestia s'hi va prolongar fins a les messes ulteriors, que degueren ser abundoses.⁴⁶ El restabliment de l'equilibri entre la demanda i l'oferta en el mercat local fou aprofitat, a Lleida, per a adoptar mesures de defensa de les capes populars en vista de futures caresties: Guillem Botet, codificant experiències anteriors, va incloure, el 1228, en el Costums una rúbrica en què s'estabilitzava el preu del pa, se'n feia dependre el pes de la cotització del forment en el mercat local i s'establiren severes sancions per als defraudadors.⁴⁷ Durant el bienni de 1226-1227, una penúria va assolir també la Itàlia septentrional.⁴⁸ Tant a Parma,⁴⁹ Reggio,⁵⁰ Bolonya⁵¹ i Florència,⁵² com a Siena,⁵³ on la mesura local de blat havia ultrapassat el sostre simbòlic dels 10 sous, un ampli sector de la societat passava fam. La situació va esdevenir especialment dra-

reial va provocar una forta i ràpida pujada de preus, tot començant pels dels aliments bàsics. Per a una anàlisi més detallada de la reforma monetària, les seves causes i els seus efectes, vegeu: J. BOTET I SISÓ, *Les monedes catalanes*, 2a ed., II, Barcelona, 1976, p. 38-39; M. CRUSAFONT, *Numismàtica de la Corona Catalano-Aragonesa medieval (785-1516)*, Madrid, 1982, p. 77, i A. RIERA I MELIS, «Monedas y mercados en la Edad Media: el Mediterráneo Noroccidental (c. 1190-1350)», a *Moneda y monedas en la Europa Medieval (Siglos XI-XV)*, Pamplona, 2000, p. 200-201.

44. Jaume I, «Crònica», a F. SOLDEVILA (ed.), *Les quatre grans cròniques*, Barcelona, 1971, p. 16-21.

45. «Anno Domini M^o CC^o XXVI fo venuda la quartera de forment en Barcelona [a] LVI solidos e la quaretera d'ordi, [a] XL solidos» (S. RIERA VINADER, «El Cronicó Barceloní I», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia* (Barcelona), 22 (2001), p. 260). «Mensibus Ianuarii, Februarii et Marcii anno Domini MCCXXVI, fuit vendita Barchinone quarteria frumenti LVI solidis et quarteria hordei XL solidis» (Pèire de MARCA, *Marca Hispanica sives Limes Hispanicus*, París, 1688, col. 755). Jeronimo Zurita va recollir l'esmentada informació, però la va datar el primer trimestre de 1227, pel fet que l'anònim cronista havia emprat l'estil de l'Encarnació (*Anales de la Corona de Aragón*, I, p. 415).

46. «E durà la carestia de la festa de Sant Miquel tro a les meses [...] prineres vinents» (S. RIERA VINADER, «El Cronicó Barceloní I», p. 260).

47. *Els costums de Lleida*, a cura de Pilar Loscertales, 2a ed., Lleida, 1997, p. 92.

48. M. S. MAZZI, «Demografia, carestie, epidemie tra la fine del Duecento e la metà del Quattrocento», a *Storia della società italiana*, 7, *La crisi del sistema comunale*, Milà, 1982, p. 11-37; G. ALBINI, «Un problema dimenticato: carestie ed epidemie nei secoli XI-XIII. Il caso Emiliano», a R. COMBA i I. NASO (ed.), *Demografia e società nell'Italia medievale*, p. 40.

49. «Chronicon Parmense. Ab anno MXXXVIII usque ad Annum MCCCIX», a L. A. MURATORI, *Rerum Italicarum Scriptores*, Milà, 1723-1751, IX, col. 765.

50. Alberto Miliolo, *Chronica civitatis Reginae*, p. 505.

51. L. A. MURATORI, «Historia Miscella Bononiensis. Ab Anno MCIV usque Annum MCCCCXIV», a *Rerum Italicarum Scriptores*, XVIII, col. 225; L. A. MURATORI, «Chronicon Parmense», a *Rerum Italicarum Scriptores*, IX, col. 765; A. RIERA I MELIS, «Els pròdroms de les crisis agràries», p. 40.

52. «Annales Florentini II», ed. O. Hartwing, a *Quellen und Forschungen zur Ältesten Geschichte der Stadt Florenz*, II, Halle, 1880, p. 274.

53. L. A. MURATORI, «Chronicon Senese», a *Rerum Italicarum Scriptores*, XV, p. 23-24.

màtica a la gran urbs universitària, on ni els rics s'alliberaren de la mortaldat.⁵⁴ La crisi —les causes de la qual no són esmentades pels cronistes— es va manifestar, en canvi, amb menys intensitat a Mòdena⁵⁵ i a Gènova,⁵⁶ on només va assolir el nivell de carestia. La seva durada, si més no a la Corona catalanoaragonesa, degué ser, tanmateix, curta, atès que el 1234 l'ordi ja es venia als mercats catalans a 7 sous la quartera,⁵⁷ un preu normal per l'època.

La bonança fou, però, efímera, per tal com el 1235, tot just conquerida Mallorca i en plena campanya de València, la manca de gra va obligar les autoritats estatals a prendre una sèrie de mesures excepcionals, d'un abast sense precedents.⁵⁸ Les Corts catalanes, reunides a Tarragona, després d'acordar que s'inventariessin les reserves de gra existents en cada circumscripció⁵⁹ i d'establir que cada família només en podria adquirir mensualment en els mercats locals la quantitat indispensable per a cobrir les seves necessitats,⁶⁰ obligaren, el 17 de març, a l'inici de l'època de la «soldadura», els productors i els intermediaris a canalitzar els seus respectius excedents de cereals cap al mercat⁶¹ i en taxaren els preus pel període d'un any.⁶² Fou també per aquesta època quan les autoritats catalanes es van decidir a crear reserves estratègiques de gra arreu del Principat, a fi de poder incrementar-ne l'oferta en les futures èpoques de penúria.⁶³ La manca de cereals —ja detectada l'any anterior a Pulla—⁶⁴ provocava coetàniament una mortaldat al Poitou⁶⁵ i a Llemosí,⁶⁶ on va coincidir amb una pestilència, i una fam intensa tant a Nor-

54. «Facendosi nel detto anno [1227] la limosina nel vescovato di Bologna da uno destinato dal vescovo Arrigo della Fratta; per la gran calca de' poveri, vi fu tanta stretta che morirono circa ventiquattro nel giovedì della Settimana Santa. Fu grande mortalità di ricchi e di poveri in questo anno» («Historia Miscella Bononiensis», col. 255).

55. Giovanni da Bazzano, «Chronicon Mutinense», a L. A. MURATORI, *Rerum Italicarum Scriptores*, xv, col. 559.

56. «Annales Ianuenses. MCCXXV-MCCL», a C. IMPERIALE DI SANT'ANGELO (ed.), *Annali Genovesi di Caffaro e de' suoi continuatori*, III, p. 18 i 20.

57. Ch. E. DUFOURCQ, «Prix et niveaux de vie dans les pays catalans et maghribins à la fin du XIIIe siècle et au début du XIVe siècle», *Le Moyen Âge* (Brussel·les), LXXI (1965), p. 494.

58. Vegeu *infra*, p. 70-74.

59. Vegeu *infra*, p. 69, nota 145.

60. Vegeu *infra*, p. 69, nota 142.

61. Vegeu *infra*, p. 69, nota 146.

62. Vegeu *infra*, p. 70-73.

63. Vegeu *infra*, p. 69, nota 143.

64. On l'excés de pluja i de neu havia provocat la mort de nombroses ovelles, l'assecamment de les oliveres i altres fruitals i la manca de gra (*Ignoti monachi cisterciensis Sactae Mariae de Ferraria et Rycardi de Sancto Germano chronica priora*, ed. A. Gaudenzi, Nàpols, 1888, p. 146. Cf. B. FIGLIUOLO, «Clima, carestie, epidemie», p. 70 i 72).

65. Gueraud de Franchet, «Chronica», *Recueil des Historiens des Gaules*, 21, París, 1855, p. 3-4.

66. *Chroniques de Saint Martial de Limoges*, ed. H. Duplès-Agier, París, 1874, p. 155-156.

mandia⁶⁷ i Borgonya,⁶⁸ com a les valls del Rin⁶⁹ i del Danubi.⁷⁰ Superada la calamitat alimentària, les dificultats no reaparegueren a la «Confederació» fins a l'estiu de 1248, quan, arran d'una mala collita, el Camp de Tarragona va patir una carestia, que es va prolongar fins a l'estiu de l'any següent.⁷¹ L'emergència havia tingut un precedent a la Itàlia septentrional: la manca de cereals havia obligat, l'any anterior, els habitants de Parma a consumir pa de llavor de lli i a integrar en la seva dieta herbes, arrels i fruits silvestres.⁷² La situació, tanmateix, es degué normalitzar ràpidament, atès que les cròniques coetànies no registren, per al bienni de 1249-1250, desabastaments ni pujades de preus a Itàlia, Provença, el Llenguadoc, Navarra o Castella. S'hauria tractat, doncs, d'una escassetat curta i d'abast comarcal.

Del 1252 ençà, l'heurística de les crisis alimentàries s'enriqueix, a la Corona catalanoaragonesa, amb una nova i important font documental, els registres de la Cancelleria Reial, que hi augmenten i diversifiquen la informació sobre el funcionament dels mercats de cereals. Fou aleshores, durant el quadrienni de 1257-1260, quan s'esdevingué la catàstrofe alimentària més llarga, profunda i extensa de la centúria. L'1 d'agost de 1257, els consistoris de les principals ciutats marítimes, alarmats pel fet que, després de la batuda, els preus dels cereals no haguessin experimentat l'acostumada caiguda estacional, obtingueren del sobirà —coincidint amb la fase final del primer aixecament dels mudèjars valencians— un vet general de tretze de cereals.⁷³ La pressió dels jurats de València es degué intensificar durant la tardor, atès que Jaume I, el 4 de desembre, facultava Pere de Pont, porter reial, a confiscar-hi tots els carregaments de blat en trànsit per a Cullera i Alzira que no disposessin de la corresponent autorització reial.⁷⁴ Tot i això, durant les setmanes següents, Jaume I, per reduir el dèficit de tresoreria, vengué nombroses llicències d'exportació de cereals a mercaders nacionals i estrangers.⁷⁵ Les queixes de les grans ciutats, tanmateix, no es degueren fer esperar, per tal com el monarca, l'1 de gener de 1258, hagué de refermar les mesures restrictives, ordenant al justícia, als

67. «Annales Sancti Stephani Cadomensis», *Recueil des Historiens de Gaule*, 23, p. 491.

68. P. BENITO, «Famines sans frontières», p. 73.

69. F. MENANT, «Crisis de subsistencia y crisis agrarias en la Edad Media», p. 31.

70. P. BENITO, «Famines sans frontières», p. 73.

71. P. A. LINEHAN, *La Iglesia española y el Papado en el siglo XIII*, Salamanca, 1975, p. 145.

72. «Eodem tempore fuit famis valida in civitate Parme. Ita quod panis factus ex farina seminis lini comedabatur pro bono et optimo pane, et [...] herbe crude, radices et fructus comedebantur» («Chronicon Parmense ab anno MXXXVII usque ad annum MCCCXXXVIII», ed. A. Bonazzi, a *Rerum Italicarum Scriptores*, nova sèrie IX/X, Cità di Castello, 1902-1904, p. 15).

73. ACA, C, reg. 10, f. 4r; J. E. MARTÍNEZ FERRANDO, *Catálogo de la documentación relativa al antiguo Reino de Valencia*, I, Madrid, 1934, p. 8; A. HUICI i M. D. CABANES, *Documentos de Jaime I*, III, p. 291 i 313; J. P. CUVILLIER, «Barcelona, Gênes et le blé», p. 162.

74. ACA, C, reg. 9, fol. 53r. J. E. MARTÍNEZ FERRANDO, *Catálogo de la documentación relativa al antiguo Reino de Valencia*, I, p. 19.

75. Vegeu *infra*, p. 66, nota 128.

jurats i al consell de Calataiud que prohibissin per tots els mitjans les exportacions de blat.⁷⁶ Dos anys d'escassetat devien d'haver generat també problemes d'abastament fins i tot en els senyorius més ben administrats: la comunitat cistercenca de Santes Creus, a mitjan agost de 1259, va sol·licitar del sobirà una autorització per a construir uns graners a la vila de Sarral, a la comarca cerealista de la Conca de Barberà.⁷⁷

Mentre a la «Confederació» es restringia transitòriament el lliure comerç de gra, una intensa i perllongada sequera obligava la comunitat monàstica castellana de Cardena⁷⁸ i els pagesos de Madrid⁷⁹ a organitzar rogatives per a demanar aigua als respectius sants taumaturgs, provocava una forta caiguda de l'oferta de pa i de vi a Burgos⁸⁰ i ocasionava fam a Sigüenza⁸¹ i Oviedo.⁸² Nombrosos consells d'arreu del regne, per tal d'evitar que la carestia degenerés en penúria o en fam, prohibiren la treta de cereals en les respectives circumscripcions.⁸³ Les irregularitats climàtiques, pel fet de perllongar-se fora mida, esdevingueren una obsessió per als pagesos castellans, que aconseguiren, del 1259 ençà, incloure clàusules específiques de salvaguarda en els contractes agraris.⁸⁴ Per a alguns mercaders aragonesos, l'exportació clandestina de gra a la franja central castellana, arran del decalatge dels preus vigents a un costat i a l'altre de la frontera, esdevingué aleshores un bon negoci.⁸⁵ L'encadenament d'unes quantes collites migrades originà també, entre 1257 i 1260, una situació d'emergència a Navarra; els efectes foren especialment intensos a les comarques nord-occidentals, de clima atlàntic, on la fam —provocada per una pluviositat excessiva— ocasionà desplaçaments massius i, fins i tot, mortaldats entre la pagesia.⁸⁶

Les dificultats, a la Itàlia septentrional, s'havien iniciat abans, el 1256, quan unes irregularitats meteorològiques coincidiren amb una ofensiva conjunta dels florentins, els luquesos i els genovesos contra els pisans. La manca d'aliments assolí una forta intensitat no sols en el territori dels agreddits, sinó fins i tot en el d'alguns dels agressors: al *contado* de Lucca, molts pagesos es veieren obligats a

76. J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I*, p. 267; A. HUICI i M. D. CABANES, *Documentos de Jaime I*, IV, Saragossa, 1982, p. 11.

77. J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I*, p. 290-291.

78. «Chronicon de Cardena», a H. FLÓREZ (ed.), *España Sagrada*, XIII, Madrid, 1767, p. 374.

79. P. LINEHAN, *La Iglesia española y el Papado*, p. 144.

80. «Chronicon de Cardena», p. 374.

81. T. MINGUELLA, *Historia de la diócesis de Sigüenza y de sus obispos*, I, Madrid, 1910, p. 208.

82. S. AGUADÉ, «En los orígenes de una coyuntura depresiva», p. 342.

83. S. AGUADÉ, «En los orígenes de una coyuntura depresiva», p. 347.

84. S. AGUADÉ, «En los orígenes de una coyuntura depresiva», p. 344-346.

85. Vegeu *supra*, p. 57-58.

86. M. BERTHE, *Famines et épidémies dans les campagnes navarraises à la fin du Moyen Âge*, I, París, 1984, p. 199-202.

buscar refugi, per fer front a la fam, a l'altre vessant de l'Apení, a Bolonya,⁸⁷ on les autoritats comunals, albirant dificultats imminents, no trigarien a adoptar mesures de força contra les viles del *contado* que es neguessin a compartir les seves reserves de gra amb la ciutat.⁸⁸ Florència, més solvent i més ben integrada en els grans circuits mercantils, combatia mentrestant la carestia amb importacions de blat emilià⁸⁹ i proveïa la seva host amb gra provençal.⁹⁰ Coetàniament, l'accés als mercats de les valls del Roine i la Durença permetia als genovesos conjurar la carestia en un trienni especialment advers, en què una mala collita a tota la Ligúria va coincidir amb un dels reiterats enfrontaments militars amb la república de Pisa.⁹¹ La carestia, el 1257, es deixava sentir també amb força a Bèrgam.⁹² La dissimetria existent, quant a l'oferta de cereals, entre les dues vessants dels Apenins no tardaria, emperò, a equilibrar-se a la baixa: al llarg de 1258, la reducció de les existències provocà una ràpida pujada del preu de la *corba* de blat a Bolonya, que assoliria la fita —inusitada— de 50 sous.⁹³ La carestia també es deixava sentir aleshores amb força a Parma, on les autoritats comunals hagueren d'adoptar mesures per a evitar l'acapament de blat,⁹⁴ que llavors es pagava a 8 sous imperials el sester.⁹⁵ Els preus dels cereals assolien així mateix cotes inusualment altes a Reggio i a Pàdua, en els mercats de les quals hom va arribar a pagar, per un sester de blat, més de 12 sous imperials⁹⁶ i de 20 sous locals,⁹⁷ respectivament. Unes pluges tardorals i hivernenques, que hi entrebancaren la sembra, transformaren, aquell mateix any, la carestia en penúria a la Toscana sud-oriental, a Siena.⁹⁸ La Campània, àrea normalment

87. «Historia Miscella Bononiensis», col. 262.

88. «Eo anno [1257], Bononienses destrusserunt Cunium, quia nolebat demittere venire bladum comuni Bononie» («Corpus chronicorum Bononiensium», II, ed. A. Sorbelli, *Rerum Italicarum Scriptores*, nova sèrie, XVIII (1), 1910-1940, p. 143.

89. Que adquiria al comú de l'urbs universitària a 8 sous bolonyesos la *corba* («Historia Miscella Bononiensis», col. 262).

90. Aportats a les riberes toscanes per mercaders genovesos: «Annales Ianuenses. MCCLI-MCCLXIV», a C. IMPERIALE DI SANT'ANGELO (ed.), *Annali Genovesi di Caffaro*, IV, Roma, 1926, p. 21.

91. «Annales Ianuenses. MCCLI-MCCLXIV», p. 20-22.

92. P. MAINONI, «Crisi di sussistenza, mortalità e produzione dei panni in area bergamasca (1276-1278)», a R. COMBA i I. NASO (ed.), *Demografia e società nell'Italia Medievale, secoli IX-XIV*, Cuneo, 1994, p. 80.

93. «Corpus chronicorum Bononensium», II, p. 146.

94. Tancant el mercat de gra els dissabtes i prohibint als particulars adquirir-hi, els dies feiners, més d'una mina o d'un sester de forment («Chronicon Parmenese», col. 777-778).

95. «Chronicon Parmenese», col. 777-778.

96. Alberto Miliol, «Chronica civitatis Reginae», p. 525; G. ALBINI, «Un problema dimenticato», p. 54.

97. «Annalis Patavini», ed. A. Bonardi, *Rerum Italicarum Scriptores*, nova sèrie, VIII (1), 1905-1908, p. 203.

98. «Chronache Senesi», ed. A. Lusini i F. Giacometti, *Rerum Italicarum Scriptores*, nova sèrie, XV (6), 1939, p. 18-21.

excedentària de blat, no es lliurà tampoc de la carestia.⁹⁹ La situació va experimentar, tanmateix, un capgirament al llarg de 1259, quan, només a Mòdena, es van haver de subvencionar encara les importacions de gra.¹⁰⁰

Molt diferent era aleshores la situació al Marroc, on la collita de 1258, segons les cròniques coetànies, fou tan abundant que el blat es venia a 6 dirhams la *sahfa* i la farina, a 3 dirhams l'arrova.¹⁰¹ Aquesta abundor al Magrib sembla que suggereixi que una forta pluviositat, a escala de la Mediterrània occidental, va descarregar un contingent important d'aigua en les riberes meridionals, alhora que entollava els camps en les contrades més humides de les septentrionals.

Els forts dèficits frumentaris no quedaren circumscrits, tanmateix, a la franja nord-occidental de la Mediterrània; afectaren també les riberes atlàntiques i les planures interiors francogermàniques, on la causa desencadenant fou una alternança prolongada d'aiguats i gelades. Un bruscat increment de la pressió fiscal i una recol·lecció delmada pels aiguats generaren, el 1257, un empobriment generalitzat i la manca de gra per a sembrar a Anglaterra, on la mesura de blat, pels volts de Nadal, ja es pagava a 10 sous.¹⁰² La crisi assolí el seu punt àlgid el 1258, quan les capes populars es veieren obligades a suplir els cereals i els llegums per ortigues, escorces d'arbre, carn de cavall i altres viandes immundes.¹⁰³ Durant l'estiu d'aquell any, moriren de fam, segons els cronistes locals, entre quinze mil i vint mil persones a Londres, on els enterraments, desbordats per la feina, sebollien els cadàvers *glomeratim* en fosses comunes.¹⁰⁴ La manca de mà d'obra i unes pluges prolongades provocaren que, a la tardor, moltes terres no es poguessin sembrar i restessin en guaret; circumstància que, combinada amb una meteorologia adversa, va reduir al mínim la collita de 1259. Malgrat la manca de liquiditat, les autoritats efectuaren, durant aquests anys, importants compres de gra en els mercats continentals; les quantitats adquirides no aconseguiren, emperò, eradicar la fam,¹⁰⁵ que es prolongaria, tant a Londres com a la resta de l'illa, fins a l'estiu de 1261.

99. P. BENITO, «Famines sans frontières», p. 78.

100. Amb una prima de 6 sous per modi («Annales Veteres Mutinensium. Ab Anno MCXXXI usque ad MCCCXXXVI»), a L. A. MURATORI, *Rerum Italicarum Scriptores*, XI, col. 65).

101. A. BALLESTEROS, *Alfonso X el Sabio*, Barcelona, 1963, p. 745.

102. Matheus Paris, *Chronica Maiora*, v, ed. H. R. Luard, Londres, 1872-1883, p. 660-661.

103. Matheus Paris, *Chronica Maiora*, v, p. 690, 693-694, 701-702 i 746-747; Bartholomeus Cooton, *Historia Anglicana*, ed. H. R. Luard, Londres, 1859, p. 137; *Chronicon de Lanercost*, ed. J. Stevenson, Edimburg, 1839, p. 65; *Annales Monastici*, ed. H. R. Luard, II, Londres, 1865-1869, p. 166 i 351.

104. *Gesta abbatum monasterio Sancti Albani*, ed. H. T. Riley, I, Londres, 1867, p. 120; *Annales Monastici*, II, p. 166 i 351.

105. Matheus Paris, *Chronica Maiora*, v, p. 728.

La putrefacció de bona part de la collita provocà, en el segon semestre de 1257, una forta pujada dels preus dels cereals a Normandia,¹⁰⁶ la conca de París,¹⁰⁷ el Llemosí¹⁰⁸ i Forez.¹⁰⁹ La crisi assolí una forta intensitat, l'estiu de 1258, a Tolosa, on una pedregada, el dia de Sant Joan, tot coincidint amb la trilla, va destruir una part de les ja esquistades messes.¹¹⁰ La fam, des de la tardor de 1259 fins a l'estiu de 1260, segà vides humanes entre les classes baixes de París.¹¹¹ Durant aquest darrer any, la penúria reapareixeria a l'Alt Lluenguadoc¹¹² i la fam sacsejaria la Bretanya.¹¹³

Germània no es lliurà tampoc de la crisi alimentària, encara que, al revés que a Anglaterra i a França, només hi va provocar emergències regionals. El 1258, la corrupció dels cereals, el vi i altres fruits desestabilitzà econòmicament, a Renània, les classes baixes urbanes i rurals, les quals, després de liquidar els seus petits patrimonis, passaren gana.¹¹⁴ L'any següent les zones afectades foren Suàbia i Baviera, on una fam, seguida d'una pestilència, va obligar una part de la població a buscar refugi a Hongria.¹¹⁵ Dues bones collites successives, durant el bienni 1261-1262, normalitzarien, tanmateix, la situació arreu d'Occident, circumstància que aprofitarien les flequeres de Mallorca per a obtenir del lloctinent una reglamentació força detallada del pes de pa, en funció del preu de la quartera de blat.¹¹⁶

De les referències fins ara adduïdes es desprèn que la crisi de mitjan centúria fou llarga i de forta intensitat tant als països atlàntics com a bona part dels mediterranis. Pel que fa a la Corona catalanoaragonesa, de les referències disponibles es pot deduir que no va ultrapassar en cap moment el nivell de carestia i que la pujada dels preus dels cereals fou deguda més a l'estrebada de la demanda exterior, a l'embranchida de les exportacions, que no pas a un seguit de males collites arran d'una meteorologia adversa.

Jaume I tornà a desautoritzar les vendes exteriors de cereals¹¹⁷ el 1271, coincidint amb una carestia al bisbat de Parma, on la convergència a l'alça dels preus dels cereals,¹¹⁸ la carn, els ous i el formatge sembla que indiqui que la causa conjuntural

106. G. d'AVENEL, *Histoire économique*, II, p. 420-421.

107. P. BENITO, «Famines sans frontières», p. 77.

108. *Chroniques de Saint Martial de Limoges*, p. 157-158.

109. E. FOURNIAL, *Les villes et l'économie d'échange en Forez aux XIIIe et XIVe siècles*, París, 1967, p. 269.

110. «Seconde chronique de Béziers», *Bulletin de la Société Archéologique de Béziers* (Besiers), 3 (1839), p. 87.

111. P. LINEHAM, *La Iglesia española y el Papado*, p. 144.

112. «Seconde chronique de Béziers», p. 88.

113. P. BENITO, «Famines sans frontières», p. 77.

114. W. ABEL, *Crises agraires en Europe (XIIIe-XXe siècle)*, París, 1973, p. 30.

115. P. BENITO, «Famines sans frontières», p. 77-78.

116. E. K. AGUILÓ, «Franqueses i privilegis del Regne», *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* (Palma de Mallorca), IV (1889-1890), p. 214-216; P. CATEURA, *Els impostos indirectes en el Regne de Mallorca*, Palma de Mallorca, 2006, p. 38-39.

117. ACA, C, reg. 18, f. 81r; regest. J. E. MARTÍNEZ FERRANDO, *Catálogo de la documentación relativa al antiguo Reino de Valencia*, I, p. 255.

118. El blat es venia entre 10 i 12 sous imperials el sester: «Chronichon Parmense», col. 785-786.

de la manca de proveïment fou una sequera, que hauria solcut els sembrats i les pastures. El silenci dels cronistes sobre l'aparició d'epizoòties reforçaria també la hipòtesi. La coincidència del replegament forçós, arran de la conquesta angevina, dels ports napolitans i sicilians amb una mala collita a Llombardia va provocar també una carestia a Gènova, regida aleshores per una diarquia gibel·lina. Durant el segon semestre de 1272, l'aimina de blat es pagà entre 15 i 28 sous.¹¹⁹ Les autoritats, per tal de refredar la conjuntura, posen embarcacions a disposició dels mercaders que vulguin anar a Barbaria per adquirir gra; es comprometen a comprar-los els carregaments al preu de cost i els garanteixen, a més, una prima de 2 sous per aimina en concepte de lucre.¹²⁰ La crisi no assolí, però, la seva màxima intensitat a la Mediterrània centroccidental, sinó a les planes atlàntiques: a les valls del Clain, del Rin i de l'Elba, una mala collita ja havia provocat, en el segon semestre de 1270, una penúria; la situació va degenerar en fam i mortaldat durant el primer semestre de l'any següent.¹²¹ La crisi de 1271 degué assolir especial intensitat a Mallorca, atès que, dos anys després, quan la situació ja s'havia normalitzat, les autoritats locals, tot evocant-ne les seqüeles, obtingueren de Jaume I el compromís formal de prohibir-hi, durant les caresties, les exportacions de cereals.¹²²

L'agost de 1274, durant la revolta nobiliària encapçalada per Ferran Sanxis de Castre, Jaume I, per pal·liar la carestia vigent a la franja marítima de la «Confederació», suprimí temporalment l'arancel de 6 diners de València per cafís que gravava els carregaments de blat embarcats a Península.¹²³ Al cap d'unes setmanes, a mitjan setembre, l'abastament de la host reial l'obligava a reinstaurar el vet a l'exportació.¹²⁴ Coetàniament, un excés de pluges havia delmat les collites a Lletotges, on els preus dels aliments bàsics experimentaren, entre octubre de 1274 i juliol de 1275, una important pujada. La coincidència d'una mala collita amb el segon aixecament general dels mudèjars va generar, durant l'estiu de 1276, una nova situació d'emergència que assoliria especial gravetat al Regne de València. De la gestió d'aquesta crisi, se'n faria càrrec, però, Pere el Gran, per la qual cosa l'analtzarem més endavant.

119. O. Stanconi, I. Aurie, M. de Cassino i B. Bonifatii, «Annales Ianuenses. MCC LXX-MCCLXXIX», a C. IMPERIALE DI SANT'ANGELO (ed.), *Annali Genovesi di Caffaro*, iv, p. 151; G. CARO, *Genova e la supremazia sul Mediterraneo (1257-1311)*, i, Gènova, 1974, p. 290, nota 56.

120. G. CARO, *Genova e la supremazia sul Mediterraneo*, i, p. 290, nota 56.

121. E. MENANT, «Crisis de subsistencia y crisis agrarias», p. 31.

122. E. K. AGUILÓ, «Franqueses i privilegis del regne», *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* (Palma de Mallorca), v (1891-1892), p. 384-385; P. CATEURA, *Els impostos indirectes*, p. 38.

123. ACA, C, reg. 19, f. 153r; regest. J. E. MARTÍNEZ FERRANDO, *Catálogo de la documentación relativa al antiguo Reino de Valencia*, i, p. 375-376.

124. ACA, C, reg. 18, f. 58r; regest. J. E. MARTÍNEZ FERRANDO, *Catálogo de la documentación relativa al antiguo Reino de Valencia*, i, p. 380.

TAULA 1
Les crisis frumentàries a la Corona catalanoaragonesa durant els dos primers terços del segle XIII

Cronologia	Causes		Graus d'intensitat				
	Endògenes	Exògenes	Escassetat	Carestia	Penúria	Fam	Mortalitat
1201-1203			Portugal		Catalunya i bisbat de Lieja	Llombardia, Romanya, Toscana, Campània, Pulla, Terra di Lavoro, Anglaterra i Irlanda	Sicília i Llemotges
1208-1209	Plaga de llagosta				Aragó i Catalunya		
1212-1214	Gelades tardorals i hivernenques, i aridesa primaveral					Aragó i Catalunya	
	Aridesa primaveral	Ofensiva contra els almohades a la capçalera del Guadalquivir					Valls del Tajo i del Guadiana
	Sequera prolongada				Auxerre		
						Llombardia, Pulla i Sicília	
1218-1219	Sequera					Aragó i Catalunya	
1219-1220	Sequera					Rosselló	
1226-1227	Sequera	Devaluació monetària. Primer aixecament de la noblesa aragonesa contra Jaume I			Catalunya		
				Mòdena i Gènova	Parma, Reggio, Bolonya, Florència i Siena		

TAULA 1
Les crisis frumentàries a la Corona catalanoaragonesa durant els dos primers terços del segle XIII (Continuació)

Cronologia	Causes		Graus d'intensitat				
	Endògenes	Exògenes	Escassetat	Carestia	Penúria	Fam	Mortalitat
1235-1236		Preparatiu d'una ofensiva sobre la vall baixa del Xúquer			Catalunya	Normandia, Borgonya i les valls del Rin i del Danubi	
	Pestilència						Poitou i Llemosí
1248-1249			Camp de Tarragona				
1257-1260		Excés d'exportacions?		Catalunya			
	Sequera				Cardena, Burgos i Madrid	Sigüenza i Oviedo	
	Aiguats						Navarra nord-occidental
	Excés de pluges i pedregada				Alt Lenguadoc		
	Sequera	Ofensiva conjunta dels florentins, luquesos i genovesos contra els pisans		Gènova, Florència		Lucca i Pisa	
			Campània	Bolonya, Reggio, Mòdena Pàdua i Bèrgam			
	Pluges tardorals i hivernenques				Siena		
	Excés d'humitat				Normandia, Llemosí, Forez i Renània	Bretanya	París, Suàbia i Baviera
	Aiguats i gelades	Increment de la fiscalitat estatal i eclesiàstica					Anglaterra

TAULA 1
Les crisis frumentàries a la Corona catalanoaragonesa durant els dos primers terços del segle XIII (Continuació)

Cronologia	Causes		Graus d'intensitat				
	Endògenes	Exògenes	Escassetat	Carestia	Penúria	Fam	Mortalitat
1271-1272	Sequera		Vall del Po	Catalunya i bisbat de Parma			
	Sequera	Replegament forçós dels ports sicilians i napolitans arran de la conquesta angevina		Gènova			
							Valls dels Clain, Rin i Elba
1274-1275		Revolta nobiliària encapçalada per Ferran Sanxis de Castre		Catalunya i València			
	Aiguats i nevades			Llemotges			

2.2. *Gènesi d'unes polítiques públiques de contenció de les caresties*

Des de la sisena dècada de la centúria podem emprar —com ja s'ha exposat— una nova i important font documental, el registre de la Cancelleria Reial, que augmenta i diversifica la informació disponible sobre les crisis alimentàries arreu de la Corona catalanoaragonesa. Del 1252 ençà, es pot seguir amb força detall la participació del sobirà i dels seus agents en la gènesi d'una política anticíclica. La manca de competències i de recursos reduïren considerablement, en aquesta fase liminar, el concurs dels consells municipals en el procés, alhora que l'escassa documentació específica disponible en dificulta l'anàlisi.

Durant les conjuntures desfavorables, les autoritats centrals i perifèriques adoptaven mesures per a incrementar l'oferta en els mercats locals i assegurar per tot arreu una distribució mínimament equitativa de les existències entre els diversos estaments socials. Quan la corba estacional dels preus dels cereals s'allunyava del traçat normal, els intermediaris i els grans productors, davant l'eventualitat d'una carestia imminent, s'abstenien de canalitzar cap a l'almodí les seves reserves, i així anticipaven la prevista pujada de preus. Els consistoris, per tal de controlar la situació, solien prohibir la treta de gra en els seus respectius termes i sol·licitaven

al sobirà que vedés les exportacions a escala de la «Confederació». Amb aquestes mesures restrictives —ràpides i sense costos econòmics directes— intentaven millorar el nivell d'aprovisionament dels mercats locals, incrementant-hi artificialment l'oferta. Els vets generals de tretja tindrien, emperò, uns efectes limitats, atès que només afectaven els comerciants nacionals i estrangers; no eren vinculants per a una bona part dels grans productors: tant el sobirà i els seus parents com les jerarquies eclesiàstiques i els ordes militars gaudien de llicències permanents d'exportació.¹²⁵ La mesura tampoc no constituïa un testimoni indiscutible de mala collita o de desequilibri entre la demanda i l'oferta de gra, ja que dimanava de circumstàncies molt diverses, entre les quals destacaven els conflictes interns,¹²⁶ la pressió sistemàtica dels grans consells urbans, interessats a mantenir el preu dels cereals panificables en uns nivells baixos, i l'afany del sobirà per a capitalitzar les llicències d'exportació i transformar-les en una font d'ingressos extraordinària. El desembre de 1257, quan la penúria i la fam arruïnaven nombroses famílies al nord i al sud dels Alps,¹²⁷ Jaume I, per reduir el dèficit pressupostari generat per la llarga revolta dels mudèjars valencians, vengué nombroses llicències d'exportació de cereals. Entre els concessionaris figuraven Guerau Rossat, comerciant de Montpeller, Lazaro Bandini, mercader de Lucca, i Oberto Tudisco-Radino, Elefranco Galiberto, Pamerio Surdo, Gerardo Ferrario, Alberigo Palastrello i Orrigo Calceta, negociants de Piacenza.¹²⁸

Els vetos reials de tretja, pel seu caràcter socialment discriminatori, provocaven un descontentament generalitzat entre els mercaders autòctons, els quals, a més de titllar-los d'atemptats contra la lliure concurrència i d'entrebancs per al comerç exterior, els consideraven com una càrrega fiscal arbitrària a les exportacions. La garantia concedida, el 1273, als comerciants mallorquins que només prohibiria la sortida de cereals durant les èpoques de forta penúria a l'illa¹²⁹ i la confirmació, un any després, d'un antic privilegi que facultava els ciutadans de Perpinyà a exportar gra sense satisfer altres càrregues tributàries que l'antiga lleuda marítima,¹³⁰ constitueixen dues proves —indirectes però bastant expressives— de l'ús fiscal dels

125. El bisbe d'Elna, des de 1246, podia extreure lliurement i gratuïta cereals del Rosselló (J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I*, p. 179). Els templers no només podien fer circular sense restriccions cereals entre les seves comandes de la Corona d'Aragó, sinó que, a més, estaven facultats per a exportar-los vers el Llevant, sempre que estiguessin destinats exclusivament a l'abastament dels membres i familiars de l'orde (J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I*, p. 272).

126. Com la bel-ligerància d'un sector de l'alta noblesa davant l'enfortiment del poder reial o els aixecaments dels mudèjars valencians enfront de les arbitrietats de les noves autoritats locals i de l'ansia de terres dels colonitzadors feudals.

127. Vegeu *supra*, p. 58-61.

128. J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I*, p. 265.

129. AHM, Jaume I, perg. 19; J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I*, p. 485.

130. B. J. ALART, *Privilèges et titres*, I, p. 331.

permissos de tretar per Jaume I. Cada tancament de les exportacions cal que sigui, doncs, curosament contextualitzat, per tal d'establir-ne les causes i calibrar el valor de la informació que aporta.

El comerç exterior tenia, tanmateix, una doble incidència sobre el funcionament del mercat interior de gra. Si l'excés d'exportacions acabava per generar caresties fins i tot en els anys de bona collita, les importacions reduïen sensiblement les seqüeles d'una mala anyada. La pujada gradual dels preus incrementava l'interès dels homes de negocis pels cereals, els estimulava a prospectar nous mercats exteriors, a la recerca d'excedents. Tot i que la informació disponible per al segle XIII —com ja s'ha exposat— és encara escassa, fragmentària i poc explícita, les poques referències localitzades permeten identificar somerament les principals àrees de proveïment. Mentre que els comerciants de la franja marítima de la «Confederació» operaven preferentment a Sicília¹³¹ i al Magrib,¹³² els seus col·legues de la vall de l'Ebre concentrarien els seus esforços a Castella. El conreu generalitzat del blat a escala occidental possibilitava que els mercats exteriors d'abastament dels catalans i els aragonesos coincidissin, si més no parcialment, amb els de destinació de les seves exportacions; aquesta concordança palesa una de les característiques fonamentals del tràfic frumentari, la inestabilitat; demostra que els carregaments, a mitjan segle XIII, circulaven ja en ambdós sentits per uns mateixos circuits,¹³³ d'acord amb les oscil·lacions de l'oferta i la demanda de cada plaça. Emmarcada en aquest context, l'aproximació diplomàtica de Jaume I, durant la darrera fase del seu llarg regnat, als Hohenstaufen de Nàpols adquireix un nou sentit. Tant la renúncia, en el tractat de Corbeil, a tota mena de drets territorials i jurisdiccionals a Occitània, com la seva decidida opció per l'àmbit mediterrani, plasmada en el matrimoni de l'infant Pere amb Constança de Sicília,¹³⁴ reforçaren la incipient

131. On l'activitat mercantil dels catalans està documentada des de la quarta dècada del segle XIII, tot i que en els primers viatges de retorn el cotó prepondera sobre els cereals. (J. M. MADURELL i A. GARCIA, *Comandas comerciales barcelonesas*, p. 151-152; C. BATLLE, «Les relacions entre Barcelona i Sicília a la segona meitat del segle XIII», *XI Congresso di Storia della Corona d'Aragona*, II, Palerm, 1983, p. 147-148; S. P. BENSCH, *Barcelona i els seus dirigents. 1096-1291*, Barcelona, 2000, p. 305.)

132. Bernat Mascarell i Jaume Deushovols de Cànoves, mercaders de Barcelona, van declarar, en una enquesta realitzada el 1302, que, en les dècades anteriors, havien efectuat nombrosos viatges a Hispània i a Barbaria, d'on havien transportat cereals a la Ciutat Comtal en els anys de carestia (AHCB, *Processos*, vol. 2, f. 18v).

133. Aquesta particularitat del comerç internacional dels cereals ha estat recalçada per la major part dels investigadors que s'han ocupat del tema: M. J. LARENAUDIE, «Les famines en Languedoc», p. 38; M. DEL TREPPO, *I mercanti catalani e l'espansione della Corona d'Aragona nel secolo XV*, Nàpols, 1972, p. 341; M. TANGHERONI, *Aspetti del commercio dei cereali*, p. 11-14; R. VERNET, «Les relations céréalières entre le Maghreb et la Péninsule Ibérique du XIe au XVe siècle», *Anuario de Estudios Medievales* (Barcelona), 10 (1980), p. 322-323.

134. L'enllaç acordat el 28 de juliol de 1260 a Barcelona (ACA, C, Jaume I, perg. 1619) se celebrà a Montpeller el 13 de juny de 1262 (J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I*, p. 321). La iniciativa diplomà-

penetració comercial dels seus súbdits als mercats de l'illa. Els mercaders barcelonins, des del 1260, no sols tingueren accés, en els anys de carestia, als carregadors de Trinàcria, sinó que, a més, pogueren participar en el lucratiu comerç de distribució dels excedents frumentaris sicilians pels emporis de la Itàlia septentrional,¹³⁵ el Baix Llenguadoc¹³⁶ i el sultanat d'Ifrīqiya.¹³⁷ La negativa de Jaume I de donar suport militar a Manfred i a Conradí durant la primera fase de l'ofensiva de Carles d'Anjou al Mezzogiorno¹³⁸ no va impedir, tanmateix, als seus súbdits desenvolupar una intensa activitat econòmica a Sicília.¹³⁹ No seria fins al 1272 que la incompatibilitat de la projecció ultramarina de la Corona d'Aragó amb l'expansionisme angeví en ambdues conques de la Mediterrània els tancaria els estratègics ports de l'illa.¹⁴⁰

Quan la iniciativa privada no aconseguia garantir un abastament suficient de gra, els agents reials i les autoritats municipals incentivaven les importacions amb

tica —els efectes de la qual el vell monarca només arribà a albirar— ha atret l'atenció de diversos historiadors, tant catalans (D. GIRONA, «Mullerament de l'infant Pere de Catalunya amb madona Constanza de Sicília», a *I Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, I, Barcelona, 1909, p. 232-299, i F. SOLDEVILA, *Pere el Gran. Primera part: l'infant*, I (1), Barcelona, 1950, p. 90-106), com estrangers (S. RUNCIMAN, *I Vespri siciliani. Storia del mondo mediterraneo alla fine del tredicesimo secolo*, Bari, 1976, p. 77, 92, 107 i 155; J. P. CUVILLIER, «Barcelona, Gènes et le blé», p. 163, i F. GIUNTA, *Aragoneses y catalanes en el Mediterráneo*, Barcelona, 1989, p. 22-23).

135. Del 1260 ençà, Guillem de Parellada, mercader de Barcelona, finançava, a la Ciutat Comtal, carregaments de blat que eren transportats, des de Sicília a Gènova, en un vaixell marsellès: J. P. CUVILLIER, «Barcelona, Gènes et le blé», p. 163-170; D. ABULAFIA, «Sul commercio del grano siciliano nel tardo Duecento», a *XI Congresso di Storia Della Corona d'Aragona*, II, p. 11-15; A. GARCIA i M. T. FERRER, *Assegurances i canvis marítims medievals a Barcelona*, II, Barcelona, 1983, p. 318-319.

136. Guillem de Parellada —ja esmentat— rebé, el 18 de setembre de 1260, a Sicília, de Pere Forn i Guillem Navata, també ciutadans barcelonins, un canvi a risc marítim de 200 unces de tarins d'or, reembossables en moneda melgoresa, a Montpeller o bé allà on la nau de Joan de Montjardí desembarqués la seva càrrega de blat. Obligà com a garantia del préstec 600 salmes de blat: A. GARCIA i M. T. FERRER, *Assegurances i canvis marítims*, II, p. 317-318.

137. En el tractat de pau i comerç subscrit per Jaume I i al-Mustansir el 1271 ja s'incloué una clàusula per la qual les exportacions de cereals efectuades pels comerciants catalans al sultanat hàfsida no estarien gravades per cap tipus d'aranzel duaner. (L. de MAS-LATRIE, *Traité de paix et de commerce concernant les relations des chrétiens avec les Arabes de l'Afrique septentrionale au Moyen Âge*, París, 1866, p. 283.) Bona part dels carregaments de cereals venuts pels mercaders de la «Confederació» a Tunis devien provenir dels pròxims ports sicilians.

138. El 6 de juliol de 1262, a Clarmont-Ferrand, Lluís IX i Urbà VI, aprofitant la boda de la infanta Isabel d'Aragó amb Felip de França, li havien arrencat el compromís que la seva convergència diplomàtica amb els Hohenstaufen no implicaria cap tipus de suport militar a Manfred ni als gibel·lins: J. MIRET i SANS, *Itinerari de Jaume I*, p. 324-325; S. RUNCIMAN, *I Vespri siciliani*, p. 92.

139. Com es desprèn de les nombroses comandes concertades aleshores a Barcelona amb destinació a Trinàcria: J. M. MADURELL i A. GARCIA, *Comandas comerciales barcelonesas*, p. 167-168, 172-173 i 179-180.

140. V. SALAVERT, «El Tratado de Anagni», a *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, (Saragossa), v (1952), p. 266-270; S. RUNCIMAN, *I Vespri siciliani*, p. 195-259.

salconduits i moratòries per als proveïdors nacionals i estrangers. Els avantatges transitoris oferts als subministradors de cereals en les èpoques de penúria tendien, però, a perpetuar-se i es perllongaven *de facto* durant els llargs períodes de normalitat. Aquestes moratòries indefinides, molt beneficioses per als concessionaris, perjudicaven, emperò, els seus respectius creditors, que en sol·licitaven la derogació al sobirà: Jaume I, el 1264, un any en què la demanda interna estava coberta, establí que els comerciants que aportessin cereals a Besalú i Girona, a pesar de gaudir de salconduits reials, podrien ser embargats pels deutes que hi tinguessin pendents amb els jueus.¹⁴¹

Els assessors reials i els consistoris, durant les caresties, procuraven també adoptar mesures efectives contra l'especulació i l'àngio, com limitar preceptivament les compres dels particulars en els mercats locals. Instauraven contingents familiars de gra, la magnitud dels quals era establerta per dos prohoms i un eclesiàstic locals,¹⁴² en funció no sols del nombre de components de cada llar, sinó també de la seva respectiva condició social. Impulsaven la creació de reserves de cereals arreu, amb la finalitat de poder incrementar-ne l'oferta en les èpoques de penúria.¹⁴³ Aquestes iniciatives —idèntiques a les adoptades, en les èpoques d'emergència, a la resta d'Occident— solien combinar-se amb reduccions puntuals de la pressió aranzelària sobre els circuits interns del gra.¹⁴⁴

Les administracions central i perifèrica no dubtaren finalment, quan la gravetat de la situació ho requeria, d'utilitzar, fins i tot, mesures de caire coactiu, com obligar els productors i els intermediaris a canalitzar els seus respectius excedents de cereals, després d'haver-los fet inventariar mitjançant perquisicions,¹⁴⁵ cap al mercat,¹⁴⁶ o fins i tot taxar-ne els preus. El primer testimoni documental d'aques-

141. J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I*, p. 359.

142. «Item statuimus quod nullus possit emere bladum nisi de mense ad mensem, quantum sibi necesse fuerit et familia sue, secundum cognitionem executorum» [1235] (*Cortes de los antiguos reinos de Aragón y de Valencia y principado de Cataluña*, I (1), Madrid, 1896, p. 132).

143. Arran de la crisi de 1235-1236, l'Administració central decidí que els productors de cereals dels bisbats de Tortosa, Lleida i Urgell, després de la sega, emmagatzemessin una part de la collita, l'equivalent a quinze mesos de consum; els del bisbat de Vic ensitjarien la quantitat necessària per a cobrir la demanda local durant quatre mesos: J. P. CUVILLIER, «La noblesse catalane et le commerce des blés aragonais au début du XIVe siècle (1316-1318)», *Mélanges de la Casa de Velázquez* (París), 6 (1970), p. 121.

144. Jaume I, l'agost de 1274, ordenà a l'alcaid i al batlle de Peniscola que, transitòriament, deïxessin d'exigir els 6 diners que recaptaven sobre cada cafís de blat embarcat a la platja (ACA, C, reg. 19, f. 153r; regist. E. MARTÍNEZ FERRANDO, *Catálogo de documentación relativa al Reino de Valencia*, I, p. 375-376).

145. «Item statuimus quod quilibet sacramento manifestet predictis executoribus quantum bladum habeat; et si in hoc repertus fuerit perjurus, amittat totum bladum de quo se perjurerit» [1235] (*Corts de Catalunya*, I (1), 132).

146. «Item statuimus quod homines Cathalonie, tam nobiles quan clerici, quam layci, quam iudei sive sarraceni, compellantur vendere bladum suum, cuiuslibet generis sit» [1235] (*Cortes de Catalunya*, I (1), p. 131).

ta darrera mesura data del 17 de març de 1235, quan les Corts catalanes, reunides a Tarragona, fixaren, a fi d'atenuar els efectes d'una penúria, les cotitzacions dels diversos cereals, tot assignant-los un període de vigència d'un any, a comptar des de la pròxima festivitat de Sant Joan.¹⁴⁷ La mesura obeïa a un context difícil, en què una campanya contra Alzira i Cullera, a la vall baixa del Xúquer,¹⁴⁸ va tenir tanta incidència en la carestia com la magnitud de la collita de l'any anterior. Taxar el preu dels cereals per un període prolongat era, tanmateix, una tasca difícil; el legislador havia de garantir alhora el dret a l'alimentació de les capes populars i un marge de rendibilitat mínim als productors de gra i als intermediaris. Si cedia a la pressió dels consumidors i convertia el comerç de cereals en una tasca ruïnosa, fomentaria les exportacions clandestines i la desaparició gradual del gra en els mercats interiors. L'inventari periòdic dels estocs i la seva canalització preceptiva cap als almodins tenien una eficàcia força efímera, que no es prolongava més enllà del temps necessari perquè els propietaris de gra, superat l'efecte sorpresa, col·loquessin en lloc segur les seves respectives reserves. No podien, doncs, compensar, a termini mitjà, els carregaments aportats per la iniciativa privada des de les contrades excedentàries de la «Confederació», ni la deserció prolongada dels importadors nacionals i estrangers. La proposta reial de contenció de preus aprovada per les Corts catalanes palesa que els assessors reials i els representants dels estaments, malgrat la manca d'experiència en la utilització d'aquesta mesura a escala del Principat, n'intuïen els inconvenients.

A les Corts de Tarragona s'establiren —com es veurà més endavant— sengles sistemes de preus per a les àrees de circulació de les monedes barcelonesa, jaquesa i agramontesa, i per a la diòcesi de Girona. Sorprèn, d'entrada, la disparitat de criteris utilitzats per delimitar els quatre àmbits territorials: monetaris en els tres primers casos i eclesiàstic en el quart. A Catalunya s'utilitzaven aleshores quatre monedes de billó, dues de les quals, la barcelonesa i la jaquesa, eren reials i les altres dues, l'agramontesa i la melgoresa, senyoriales. Els diners jaquesos corrien pels bisbats de Lleida i de Tortosa, fronterers amb Aragó, d'on eren originaris. La moneda agramontesa circulava pel comtat d'Urgell, els titulars del qual l'encunyaven des del 1174 si més no.¹⁴⁹ El diner melgorès, batut pel bisbe de Magalona, era la moneda oficial de Montpeller i de tot el Baix Llenguadoc; la participació, del 1218 ençà, de Jaume I en els beneficis de l'emissió¹⁵⁰ havia accelerat, tanmateix, el seu

147. *Cortes de Cataluña*, I (1), p. 130-132.

148. Jaume I, «Crònica», p. 84-85.

149. M. CRUSAFONT, *Numismática de la Corona Catalano-Aragonesa*, p. 67.

150. J. BAUMEL, *Histoire d'une seigneurie du Midi de la France*, II, Montpeller, 1971, p. 131-132; A. RIERA I MELIS, «Monedas y mercados en la Edad Media», p. 199.

ingrés al Principat i a les Illes Balears.¹⁵¹ Aleshores, tot i no gaudir-hi de curs legal, s'havia convertit en la moneda ordinària al comtat del Rosselló i a la diòcesi de Girona, com es desprèn de la seva forta presència en la documentació coetània de les principals institucions monàstiques¹⁵² i, sobretot, en els registres de la recaptació de la dècima pontificia.¹⁵³ Amb la moneda barcelonina —la més antiga de les quatre— es valoraven les coses i s'efectuaven els pagaments a la resta del Principat.

Els legisladors, quan establiren els fors dels diversos cereals, s'abstingueren, en el cas de la diòcesi de Girona, d'especificar-ne la moneda. A què devia ser degut aquest silenci conscient? La causa podria consistir que els havien fixat en diners melgoresos, un tipus de numerari perifèric, l'ús del qual el sobirà aleshores només tolerava transitòriament.¹⁵⁴ Els assessors reials degueren voler conjurar, doncs, el perill que l'esment explícit del numerari occità en unes actes de Corts fos interpretat com una concessió tàcita de curs legal en les contrades nord-orientals de Catalunya. Es tracta d'una hipòtesi arriscada, atès que se li poden formular objeccions importants. És versemblant suposar que, en un document públic, s'utilitzés una moneda diferent de la legal? Era indispensable especificar el tipus de numerari en què s'havien taxat els preus dels cereals a les valls del Ter i del Fluvià quan gairebé tothom sabia que només hi corria oficialment el diner barcelonès? La segregació del bisbat de Girona de l'àrea de circulació de la moneda barcelonesa podria ser deguda exclusivament, doncs, al fet que no s'hi emprava la quartera de la Ciutat Comtal sinó una mesura distinta, específica, la mitgera. Els cereals, a Vic i a Tarragona, ciutats igualment episcopals i caps de districte, també es mesuraven, emperò, en unitats locals, diferents de la de la capital catalana.¹⁵⁵ Per què els legisladors van decidir, en canvi, que regissin amb exclusivitat, en aquestes dues àrees, els fors de Barcelona i no hi establiren uns preus màxims específics, calculats en funció de les esmentades unitats pròpies? El tractament especial concedit a les contrades nord-orientals del Principat també podria dimanar, doncs, del numerari que hi corria de fet, no de les mesures de capacitat que s'hi utilitzaven.

151. On l'havien introduïda els repobladors occitans: R. SOTO, «Aproximació a l'estudi de la circulació de la moneda a Mallorca després de la conquesta (1236-1276)», a *Symposium Numismático de Barcelona*, II, Barcelona, 1979, p. 388-398; A. RIERA I MELIS, «Monedas y mercados en la Edad Media», p. 199.

152. Com Sant Pere de Rodes, Cervià, Ripoll i Sant Pere de Camprodon: J. ARNALL, «La moneda melgoresa en la documentació de San Pedro de Rodas (siglos XIII-XIV)», a *XIII Congrès d'Histoire de la Couronne d'Aragon*, II, Montpeller, 1988, p. 333-334.

153. J. RIUS SERRA, *Rationes Decimarum Hispaniae*, I, Barcelona, 1946, p. 65-94.

154. M. CRUSAFONT, *Numismática de la Corona Catalano-Aragonesa medieval*, p. 82.

155. Mentre que la quartera de Barcelona equivalia a 0,57932 hectolitres (vegeu *infra*, p. 79, nota 193), en les de Vic i de Tarragona, per exemple, n'hi cabien 0,69438 i 0,7080, respectivament (C. ALSINA, G. FELIU i L. MARQUET, *Pesos, mides i mesures dels Països Catalans*, Barcelona, 1990, p. 211, 388 i 402).

TAULA 2

Preus oficials dels cereals a Catalunya establerts per les Corts de Tarragona per al període comprès entre el 24 de juny de 1235 i el 24 de juny de 1236

Tipus de cereal	Àmbit geogràfic					
	Àrea de la moneda jaquesa		Bisbat de Girona		Àrea de la moneda barcelonesa	
	Cafís de Lleida	Hectolitre	Mitgera de Girona	Hectolitre	Quartera de Barcelona	Hectolitre
Forment	25 sous jaquesos	96,6 diners barcelonesos	A més de 6 sous melgoresos?	A més de 147,17 diners barcelonesos?	A més de 10 sous barcelonesos	A més de 207,13 diners barcelonesos
			A més de 6 sous barcelonesos?	A més de 130,83 diners barcelonesos?		
Blat candial					8 sous barcelonesos	165,71 diners barcelonesos
Ordi	15 sous jaquesos	57,97 diners barcelonesos	4 sous melgoresos?	96,11 diners barcelonesos?	7 sous barcelonesos	144,99 diners barcelonesos
			4 sous barcelonesos?	87,22 diners barcelonesos?		
Civada					4 sous barcelonesos	82,85 diners barcelonesos

A l'hora de taxar els preus dels cereals, els assessors reials distingiren, tanmateix, entre el blat i la resta. Mentre que els cereals secundaris s'haurien de vendre per tot arreu a un preu fix, el forment, si més no en les terres on corregessin els numeraris barcelonès i melgorès, gaudiria d'una cotització mínima.¹⁵⁶ Sembla que les taxes fixes respondrien a situacions d'abastament mínim garantit, en què el nivell dels estocs permetia una gestió adequada de l'oferta. Els fors mínims dimanarien, en canvi, de contextos d'aprovisionament problemàtic, en què la demanda només podia ser coberta mitjançant fluxos provinents d'altres contrades o de mercats estrangers; obeirien, per tant, a la necessitat de garantir, fins i tot durant les penúries, un nivell de guany mínim als intermediaris i als productors, palesarien una manca de recursos públics per a subvencionar les importacions.

156. «Item statuimus quod, per singulas civitates et castella et loca nostra et nobilium et militum, et locorum religiosorum omnium Cathalonie, apud Ilerdam et in locis Cathalonie ubi currit moneta Iaccensis, vendatur kaficium Ilerde frumenti ad precium viginti quinque solidorum, et kaficium ordeï .XV. solidorum [...] In Catahalonia ubi currit Barchinonensis moneta, vendatur quarteria Barchinone de frumento ad plus .X. solidos, et quarteria ordeï septem solidos, et de cibaria quatuor solidorum, et quarteria siliginis .VIII. solidos [...] In episcopatu vero Girundensis, migeria frumento ad plus vendatur .VI. solidos, et ordeo .IIII. solidos» (*Cortes de Catalunya*, I (1), p. 130-131. J. P. CUVILLIER, «La noblesse catalane et le commerce des blés», p. 121).

La disparitat monetària i la manca d'equivalències coetànies¹⁵⁷ no permeten efectuar una comparació prou precisa i ferma sobre els fors oficials vigents al Principat. El diner barcelonès, amb una llei de 2 diners i una talla de 88 sous per marc d'argent fi de 234,27 grams,¹⁵⁸ pesava 1,32 grams i la seva finor era del 0,16. La moneda melgoresa, que compartia amb la tornesa la llei de 4 diners menys una pugesa, pel fet d'encunyar-se'n 20 sous per marc¹⁵⁹ de Montpeller,¹⁶⁰ només pesava 0,99 grams, però la seva finor, del 0,31, era molt més alta que la de la barcelonesa. Quant al numerari jaquès, sabem que es batia amb billó de 3 diners¹⁶¹ i amb un marc idèntic al de Barcelona;¹⁶² ens manca, emperò, la talla. Per referències posteriors, es pot suposar que aleshores ja era de 16 sous per marc; si aquesta hipòtesi fos encertada, les magnituds del diner serien 1,22 grams de pes i 0,25 de finor. Els continguts teòrics en plata fina oscil·larien, doncs, entre els 0,212 grams del diner barcelonès i els 0,306 grams dels altres dos. El 1247, arran de la creació del ral de València, Jaume I va establir l'equivalència oficial entre els tres tipus de pecúnia: 18 diners barcelonesos equivaldrien a 15 diners jaquesos i a 16 diners melgoresos.¹⁶³ Pel que fa al diner agramontès, solia alinear-se amb el jaquès.¹⁶⁴ Aleshores, una discordança en alguna de les respectives magnituds devia haver anul·lat, emperò, l'esmentada equivalència, atès que els legisladors establiren que els cereals, en la seva àrea de circulació, es vendrien amb la mesura i al preu de Lleida, però es pagarien amb moneda urgellenca, d'acord amb el canvi vigent en el moment de la transacció.¹⁶⁵ Si els nostres càlculs són encertats, el forment, des de la trilla de 1235 fins a la festivitat de Sant Joan de l'any següent, s'hauria de vendre a 96,6 diners barcelonesos l'hectolitre, als bisbats d'Urgell, Lleida i Tortosa, i a més de 207,13 diners barcelonesos l'hectolitre, tant als bisbats de Barcelona i Vic com a l'arquebisbat de Tarragona. Quant a l'ordi, els preus previstos serien: 57,97 diners barcelonesos l'hectolitre, per a les terres de ponent, i 144,99 diners barcelonesos l'hectolitre, per a la franja de llevant. Els fors, en ambdós casos, se situarien, al bisbat de

157. Per a aquesta època no s'ha conservat cap registre de la Cancelleria Reial.

158. Vegeu *supra*, p. 54, nota 43.

159. J. BAUMEL, *Histoire d'une seigneurie*, II, p. 152; A. RIERA I MELIS, «Monedas y mercados en la Edad Media», p. 200.

160. De 239,12 grams: E. FOURNIAL, *Histoire monétaire de l'Occident Médiévale*, París, 1970, p. 168.

161. P. BELTRÁN, *Obra completa*, II, Saragossa, 1972, p. 442; M. CRUSAFONT, *Numismática de la Corona Catalano-Aragonesa*, p. 442.

162. M. CRUSAFONT, *Pesals monetaris de la Corona catalanoaragonesa*, Barcelona, 1999, p. 53.

163. A. HUICI i M. D. CABANES, *Documentos de Jaime I*, II, Saragossa, 1976, p. 258-259.

164. M. CRUSAFONT, *Numismática de la Corona Catalano-Aragonesa*, p. 67.

165. «In Cathalonia vero ubi currit moneta acrimontesis, vendatur frumetum et ordeum ad valorem cambi iaccensis et ad quantitatem mesure llerde» [1235] (*Cortes de Cataluña*, I (1), p. 130-131; J. P. CUVILLIER, «La noblesse catalane et le commerce des blés», p. 121).

Girona, en una cota intermèdia, tant si hi van ser fixats en moneda melgoresa com en numerari barceloní. Els preus oficials instaurats pels poders públics durant les crisis frumentàries no eren, doncs, idèntics arreu de Catalunya; depenien, com els ordinaris, de la relació previsible entre l'oferta i la demanda. Les cotes mínimes corresponien a les planúries de Ponent, àmpliament artigades i amb una densitat poblacional baixa; les màximes, a la franja costanera, ja fortament urbanitzada i deficitària fins i tot els anys de bona collita. La taxació dels preus dels cereals aprovada a les Corts de Tarragona demostra que, en les conjuntures adverses, l'àrea del Principat més difícil d'aprovisionar continuava sent la marítima i la menys problemàtica, les terres de Ponent. Durant el segon quart del segle XIII, l'abastament de les grans ciutats portuàries, tot i els avenços del comerç exterior, encara depenia més, doncs, dels excedents frumentaris generats dintre de les fronteres de la «Confederació», tot començant per la vall de l'Ebre, que dels carregaments provinents del Lluçanès, el Magrib o Sicília.

Les solucions coactives, amb una efectivitat immediata ben notòria, tenien a termini mitjà uns costos elevats; les autoritats només les pogueren utilitzar, per tant, amb molta prudència. Durant els períodes de carestia, els poders públics, per tot arreu, anteposaven, doncs, el bé comú a la llibertat de comerç, atenuaven transitòriament la pressió fiscal sobre els cereals, incentivaven les importacions i arribaven, fins i tot, a intervenir-ne puntualment els preus.

No hem trobat, en canvi, cap mena de referències a la compra de cereals per part dels consistoris, mitjançant agents especialitzats, en els grans mercats internacionals, pràctica documentada a Bolonya i Parma del 1250 ençà.¹⁶⁶ El nivell actual de la recerca no permet encara escatir si aquesta absència dimana d'uns consells encara mancats d'experiència i de recursos, o de la pèrdua de bona part de la seva documentació.

2.3. *Els preus dels cereals al tercer quart de la centúria*

La documentació de la primera meitat del segle XIII —dispersa i poc diversificada— és molt pobra en tota mena de referències quantitatives. Quant als preus dels cereals, només n'hem localitzat dues. Una, aportada pel *Cronicó Barceloní I*, ens ha permès saber que, entre gener i març del 1227, la quartera de forment s'arribà a pagar, a la capital catalana, a 56 sous i l'ordi, a 40 sous.¹⁶⁷ Aquestes elevades cotitzacions —que equivalien a 1.159,98 diners i a 828,55 diners l'hectolitre, respectivament— són, emperò, poc representatives, atès que dimanen —com ja s'ha exposat— d'una convergència de factors adversos: una mala collita, les tensions

166. «Chronicon Parmense», 2a ed., p. 19, 21, 29; G. ALBINI, «Un problema dimenticato», p. 56.

167. Vegeu *supra*, p. 55.

inflacionistes d'una recent devaluació monetària i una campanya militar contra els nobles i les ciutats aragoneses.¹⁶⁸ La referència té, emperò, un valor afegit, ja que el cronista, per mesurar la intensitat de la crisi, ja utilitza els preus assolits pels dos cereals principals; una opció sense precedents coneguts al Principat, de caràcter mercantil, pròpia d'una gran ciutat, on els habitants s'havien habituat tant al consum de pa de qualitat com a l'ús intensiu de la moneda. L'altra referència, inclosa en les actes de les Corts de Tortosa, correspon també —com ja s'ha esmentat— a una situació excepcional, a la penúria de 1235, provocada per una mala collita i els preparatius d'una campanya militar a la vall baixa del Xúquer. Els preus previstos —com ja s'ha exposat— foren, per al forment, 96,6 diners barcelonesos l'hectolitre, als bisbats d'Urgell, Lleida i Tortosa, més de 147,17 diners barcelonesos¹⁶⁹ l'hectolitre, al bisbat de Girona, i per sobre de 207,13 diners barcelonesos l'hectolitre, als bisbats de Barcelona i Vic i a l'arquebisbat de Tarragona. Pel que fa a l'ordi, es va acordar que es vendria a 57,97 diners barcelonesos l'hectolitre, a les terres de ponent, a 96,11 diners barcelonesos,¹⁷⁰ a les contrades nord-orientals, i a 144,99 diners barcelonesos l'hectolitre, a la franja de llevant. Preus força elevats en els tres casos, especialment en la façana marítima. Aleshores la relació blat/ordi era, doncs, d'1/1,66, si més no a l'àrea de la moneda jaquesa.

Durant el segon terç del segle XIII, la informació quantitativa sobre la circulació interna i el preu dels cereals esdevé força més abundant, però continua procedint de la documentació oficial, no de la privada. El sobirà, el principal productor i consumidor de gra, utilitzava poc la fe notarial, i per tant la seva actuació en el mercat intern ha quedat reflectida bàsicament en els registres i els pergamins de la Cancelleria. Uns excedents alts i prolongats en el temps permeteren a Jaume I gratificar els serveis qualificats dels seus domèstics¹⁷¹ i practicar la caritat amb donacions perpètuas¹⁷² o puntuals¹⁷³ de gra. Durant les curtes però reiterades èpoques de crisi, el sobirà, incapaç de cobrir amb les reserves pròpies les necessitats alimentàries de la seva extensa família o de la host, es veia obligat, en canvi, a ad-

168. Vegeu *supra*, p. 54-55.

169. O de 130,83 diners barcelonesos si els legisladors, per a establir el preu oficial, utilitzaren la moneda de la Ciutat Comtal: vegeu *supra*, p. 72, taula 2.

170. O a 87,22 diners barcelonins l'hectolitre, si el for va ser establert en moneda barcelonina: vegeu *supra*, p. 72, taula 2.

171. Com el falconer Gil de Peralta, la mare del qual rebé, el març de 1273, una pensió en blat i vi: J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I*, p. 477.

172. Les comunitats monàstiques de Sant Pere de Camprodon i de Vallbona de les Monges, des de 1251 i 1271, perceben cada any dels batlles reials de Prats de Molló i de Vilafranca del Penedès, respectivament, sengles censos de 90 sesters de blat i 160 de civada, i de 2.000 quarteres d'ordi: J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I*, p. 215 i 242.

173. L'abadessa de Vallbona de les Monges declarà, el 1271, que havia rebut del sobirà 400 cafissos de blat «ad opus domus et monasterium nostri»: J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I*, p. 447.

quirir, mitjançant els seus batlles regionals, importants partides de cereals a les àrees menys deficitàries de la Confederació.¹⁷⁴ En els onze anys compresos entre 1265 i 1276, el Conqueridor va adquirir 5.827,51 hectolitres de blat i 1.664,47 hectolitres d'ordi. Aquestes quantitats, obtingudes exclusivament a partir de la informació recollida per Joaquim Miret i Sans en els registres de la Cancelleria, amb un criteri no centrat en les crisis agràries i les caresties, només reflecteixen, doncs, una part —prou representativa, emperò— de les seves compres. La concurrència reial, pel fet de provocar increments puntuals dels preus en els mercats més estables, contribuí, doncs, a expandir geogràficament les caresties. De la informació arreplegada es desprèn que els dèficits cerealistes del sobirà, durant el segon terç del segle XIII, no dimanaren bàsicament de crisis agràries, de meteorologies adverses o de plagues, sinó de causes exògenes, com les revoltes nobiliàries a Aragó i Catalunya, els aixecaments dels mudèjars al Regne de València, la campanya de la conquesta de Múrcia, els preparatius de la flota per a la croada a Terra Santa i els desplaçaments de la cort. L'elevada quantia mitjana de les adquisicions reials de gra —728,43 hectolitres, per al blat, i 416,11 hectolitres, per a l'ordi— i la forta dispersió geogràfica dels indrets de compra, repartits per tot d'arreu de la «Confederació», expliquen que la llista de proveïdors estigui integrada més per grans productors que no pas per mercaders professionals. Hi figuren, en primer lloc, els assessors directes del sobirà (Arnau del Bosc, notari),¹⁷⁵ els membres del seu servei domèstic (Ramon de Cervera, rebooster reial)¹⁷⁶ i els oficials de l'Administració territorial (Martín Garcés, *merino* d'Osca);¹⁷⁷ hi apareixen a continuació els representants de l'alta clerecia (Pere de Montcada, mestre provincial del Temple,¹⁷⁸ i Jaume Sarroca, bisbe d'Osca¹⁷⁹) i els cavallers (Arnau de Montroig);¹⁸⁰ no hi manquen tampoc els propietaris mitjans (Martí Bonanat)¹⁸¹ i els membres del patriciat urbà (Guillem Moliner, ciutadà de Lleida,¹⁸² i Jaume Coll, ciutadà de

174. Vegeu *infra*, p. 77, taula 3.

175. J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I*, p. 398. Membre assidu del seguici reial, durant la darrera fase del regnat (F. SOLDEVILA (ed.), *Les quatre grans cròniques*, p. 368; J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I*, p. 308, 313, 398, 436 i 443).

176. J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I*, p. 386. De qui el sobirà, en moments de manca de liquiditat, va obtenir nombrosos préstecs, tant en metàl·lic com en forment (*Ibidem*, p. 381, 386 i 397).

177. J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I*, p. 400. Que figura també entre els creditors del sobirà (*Ibidem*, p. 336 i 400).

178. J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I*, p. 536.

179. *Ibidem*, p. 519.

180. *Ibidem*, p. 534.

181. *Ibidem*, p. 520.

182. J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I*, p. 427. Que havia signat com a testimoni, el 18 d'agost de 1257, l'absolució reial de penes a certs ciutadans de la capital del Segre acusats d'heretgia (*Ibidem*, p. 260) i que, uns anys després, el 1272, participaria en les bandositats locals (*Ibidem*, p. 467).

TAULA 3
Compres de cereals efectuades per Jaume I i l'infant Pere durant el tercer quart del segle XIII

<i>Any del reconeixement del deute</i>	<i>Lloc de la transacció</i>	<i>Proveïdor</i>	<i>Tipus de cereal</i>	<i>Quantitat</i>	<i>Preu de la unitat local</i>	<i>Preu de l'hectolitre</i>	<i>Context</i>
1265	Alacant	Ramon de Cervera, reboster reial	Blat	360 cafissos	5,5 besants	135,6 diners barcelonesos	Conquesta de Múrcia
				103 cafissos	8 besants	197,3 diners barcelonesos	
	Lleida	Arnau del Bosc, notari reial	Ordi	200 cafissos lleidatans	180 diners jaquesos	82,5 diners barcelonesos	Campanya contra el front nobiliari aragonès coordinat per Ferris de Liçana
Osca	Martín Garcés, <i>merino</i> d'Osca	Blat	121 cafissos d'Osca	144 diners jaquesos	137 diners barcelonesos		
1269	Lleida	Guillem Moliner, ciutadà de Lleida	Blat	200 cafissos lleidatans			Preparatiu de la flota per a la croada a Terra Santa
			Ordi	200 cafissos lleidatans			
1275	Vilafranca del Penedès	Jaume Coll, ciutadà de Vilafranca del Penedès	Ordi	300 quarteres de Vilafranca			Per a abastar el seguici del sobirà en el decurs d'un viatge de Lleida a Barcelona
	Osca	Jaume Sarroca, bisbe d'Osca	Blat	720 cafissos d'Osca			Campanya de l'infant Pere contra el front nobiliari catalanoaragonès, encapçalat per Ramon de Cardona, Ferran Sanxis de Castre, Pero de Urrea i Artal de Luna
	Antillón (Somontano d'Osca)	Martí Bonanat	Blat				
			Ordi				
1276	València	Arnau de Montroig	Blat	107 cafissos valencians	143,5 diners valencians	81,3 diners barcelonesos	
	Alzira	Consell d'Alzira	Blat	1.000 cafissos valencians	144 diners valencians	81,6 diners barcelonesos	Segon aixecament dels mudèjars valencians

TAULA 3
Compres de cereals efectuades per Jaume I i l'infant Pere durant el tercer quart del segle XIII (Continuació)

<i>Any del reconeixement del deute</i>	<i>Lloc de la transacció</i>	<i>Proveïdor</i>	<i>Tipus de cereal</i>	<i>Quantitat</i>	<i>Preu de la unitat local</i>	<i>Preu de l'hectolitre</i>	<i>Context</i>
1276	Cullera	Pere de Montcada, mestre provincial del Temple	Ordi	40 cafissos valencians	108 diners valencians	61,2 diners barcelonesos	Segon aixecament dels mudèjars valencians
	Daroca	Consell de Daroca	Blat	254 cafissos	216,3 diners jaquesos	206 diners barcelonesos	

Vilafranca del Penedès¹⁸³), i tanquen l'elenc els consistoris de les àrees excedentàries (Alzira¹⁸⁴ i Daroca¹⁸⁵).

En una època en què les referències documentals de caràcter quantitatiu són encara molt minses, les poques que hi ha disponibles han de ser analitzades amb especial cura, malgrat els problemes que plantegi a l'hora d'establir una anàlisi comparativa rigorosa l'heterogeneïtat tant de la metrologia com del numerari utilitzats.¹⁸⁶ Hem documentat, per al període comprès entre 1265 i 1276, onze

TAULA 4
Mesures de capacitat per a cereals documentades en els registres de la Cancelleria Reial al tercer quart del segle XIII

<i>Unitat</i>	<i>Plaça</i>	<i>Equivalència en hectolitres¹⁸⁷</i>	<i>Unitat</i>	<i>Plaça</i>	<i>Equivalència en hectolitres¹⁸⁸</i>
Cafis	Lleida	3,5257	Quartera	Barcelona	0,57932
	València	2,0100		Vilafranca del Penedès	0,57932?
	Oscà	1,7968			
	Daroca	1,7936?			
	Alacant	2,49			

183. J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I*, p. 518. El qual, a mitjan desembre de 1274, ja havia prestat al sobirà 2.500 sous, per sufragar les despeses generades per l'estada d'Alfons X de Castella i el seu seguici a l'esmentada ciutat (*Ibidem*, p. 510; F. SOLDEVILA (ed.), *Les quatre grans cròniques*, p. 395).

184. J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I*, p. 534.

185. ACA, C, reg. 22, f. 75r.

186. Per a les equivalències monetàries utilitzades, vegeu *infra*, p. 80, notes 197 i 199.

187. S. LLENSA I DE GELCEN, *Breve historia de las medidas agrarias de la antigüedad y estudio particular de aquellas cuyo uso es tradicional en Cataluña*, Barcelona, 1952, p. 41-42; C. ALSINA, G. FELIU i L. MARQUET, *Pesos, mides i mesures*, p. 127-129.

188. C. ALSINA, G. FELIU i L. MARQUET, *Pesos, mides i mesures*, p. 209-214; P. ORTÍ, «El forment a Barcelona», p. 393-394.

compres reials de gra, amb una distribució geogràfica força variada: el Somontano d'Osca, el Segrià, el Penedès, les valls del Jiloca i del Xúquer i el terme d'Alacant. Aquesta disparitat de llocs de procedència explica que les adquisicions es mesurassin amb cinc variants del cafís i amb dues de la quartera, les respectives equivalències decimals de les quals apareixen en la taula 4.

El cafís era la mesura de capacitat ordinària per a gra a la franja occidental de Catalunya¹⁸⁹ i en els regnes d'Aragó i València;¹⁹⁰ la seva magnitud, que variava considerablement d'un lloc a l'altre, oscil·lava entre els 3,525 hectolitres de Lleida i els 1,793 d'Osca. No disposem d'una equivalència decimal fiable del cafís de Daroca, però cal suposar que devia ser molt semblant al principal d'Aragó, el de Saragossa, en què cabien 1,7936 hectolitres.¹⁹¹ Durant l'ocupació militar del Regne de Múrcia, territori pertanyent llavors al Regne de Castella, els proveïdors de la host de Jaume I utilitzaren una altra variant del cafís, la d'Alacant, que equivalia a 2,49 hectolitres.¹⁹² Tant a les vegueries de la Catalunya central i oriental com al Regne de Mallorca, per mesurar els cereals s'utilitzava, en canvi, la quartera, que corresponia aproximadament al sac corrent de gra, tot i que la seva magnitud exacta també variava geogràficament. A Barcelona s'emprava per a la venda de tota mena de gra una sola quartera, que equivalia a 0,5793 hectolitres.¹⁹³ No seria fins a final del segle XIII quan se'n crearia una segona, quelcom més gran, amb una capacitat de 0,6951 hectolitres,¹⁹⁴ per als cereals secundaris; des d'aleshores, la primera —reservada per al blat— passaria a ser designada amb el terme de *quartera vella*.¹⁹⁵ La quartera de Vilafranca del Penedès, abans de 1300, ja s'hauria alineat amb la quartera vella de Barcelona.¹⁹⁶ Aquesta heterogeneïtat metrològica impedeix calibrar directament les oscil·lacions espacials i cronològiques dels preus dels cereals. Per a poder comparar les adquisicions reials de gra cal, doncs, reavaluar-les amb una única mesura. Com que no disposem d'equivalències directes i coetànies entre les diverses unitats de capacitat medievals, però sí que tenim, en canvi, fiables equiparacions decimals de cadascuna, s'ha triat com a mesura patró l'hectolitre, tot i que és una unitat molt posterior al segle XIII; s'ha postergat, doncs, la proximitat en el temps a l'exactitud quantitativa.

189. A les vegueries de Ribagorça, Camarasa, Lleida i Tortosa.

190. Vegeu *supra*, p. 78, taula 4, i *infra*, notes 191-192.

191. S. LLENSA I DE GELCEN, *Breve historia de las medidas agrarias*, p. 42.

192. S. LLENSA I DE GELCEN, *Breve historia de las medidas agrarias*, p. 41; C. ALSINA, G. FELIU i L. MARQUET, *Pesos, mides i mesures*, p. 128.

193. P. ORTÍ, «El forment a Barcelona», p. 393-395.

194. C. ALSINA, G. FELIU i L. MARQUET, *Pesos, mides i mesures*, p. 210 i 262.

195. P. ORTÍ, «El forment a Barcelona», p. 393-395.

196. A finals del segle XVI, si més no, les dues ciutats compartien les mesures de capacitat (C. ALSINA, G. FELIU i L. MARQUET, *Pesos, mides i mesures*, p. 212).

En cinc de les onze operacions esmentades, les fonts documentals no n'especifiquen el preu; per pagar les sis restants, els batlles regionals usaren tres tipus de numerari: el besant, el diner jaquès i el diner valencià. El besant era una rèplica berber d'una antiga moneda de plata bizantina; el seu ús a la Corona catalano-aragonesa, com a unitat de compte i com a instrument de pagament, està documentat —en transaccions d'alta quantia— fins a principis del segle XIV. El 1267, es canviava per 36 diners jaquesos.¹⁹⁷ El diner valencià —creat per Jaume I el 1247— compartia amb el jaquès la llei del 0,25, però no la talla ni el marc.¹⁹⁸ Aquestes característiques els garantien un valor diferent però semblant, cosa que facilitava els canvis: per 12 diners jaquesos es pagaven, el 1276, 18 diners valencians.¹⁹⁹ El nou ral circulava pel Regne de València i el Regne de Mallorca. Jaume I, el 1258, tancà la seva reforma monetària amb la creació d'una tercera peça de billó, de finor idèntica a la de les dues anteriors, però una mica més lleugera, el diner barcelonès,²⁰⁰ 20,5 dels quals equivalien, el 1283, a 12 diners jaquesos.²⁰¹ La nova moneda, l'àrea de circulació de la qual van continuar sent les contrades orientals i centrals de Catalunya, adquiriria gradualment, per la seva estabilitat, un gran prestigi i desplaçaria la jaquesa tant a la diòcesi de Tortosa, cap a 1290, com a la vegueria de Lleida, el 1346,²⁰² circumstància per la qual se l'ha preferida com a moneda de conversió. Atès que els canvis esmentats no són rigorosament coetanis sinó cronològicament acostats, les conversions resultants només són molt aproximades, altament indicatives, però no precises.

D'aquest —un xic reduït— conjunt de dades podem deduir que el preu de l'hectolitre de blat fluctuà, en el tercer quart del segle XIII, entre els 81,3 i els 216 diners de tern barcelonesos; una oscil·lació molt àmplia, especialment si tenim en compte que les dues referències extremes són les relatives a un parell de compres efectuades el mateix any, 1276, en circumstàncies idèntiques: durant el segon aixecament dels mudèjars valencians, tot i que en llocs prou allunyats, Cullera i Daroca. La divergència seria imputable, doncs, als preus vigents en cada mercat a l'hora de concertar les transaccions. Com que les referències quantitatives no procedeixen directament de les compres sinó d'ulteriors reconeixements de deutes

197. ACA, C, reg. 12, f. 89r; J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I*, p. 399.

198. Per a una descripció precisa de les magnituds del ral de València vegeu: A. HUICI i M. D. CABANES, *Documentos de Jaime I*, II, Saragossa, 1976, p. 258-259; J. BOTET, *Les monedes catalanes*, II, p. 47-48; A. RIERA i MELIS, «Monedas y mercados en la Edad Media», p. 201-202.

199. ACA, C, reg. 38, f. 22r, 24r, 36v i 110r (1276).

200. La creació del qual ha estat analitzada per, entre altres, J. BOTET, *Les monedes catalanes*, II, p. 40; M. CRUSAFONT, *Numismàtica de la Corona Catalano-Aragonesa*, p. 82; M. CRUSAFONT, *Història de la moneda catalana*, Barcelona, 1996, p. 87-89, i A. RIERA i MELIS, «Monedas y mercados en la Edad Media», p. 202-203.

201. ACA, C, reg. 52, f. 11r (1283).

202. O. GIL FARRÉS, *Historia de la moneda española*, Madrid, 1976, p. 240 i 273.

fets pel sobirà, no s'ha pogut establir amb exactitud la data de la transacció; així, doncs, la disparitat també podria ser parcialment atribuïble al vaivé estacional dels preus.

L'adequat abastament d'una host exigia, a més de blat per als homes armats, ordi per als cavalls de combat i els semovents de transport; en aquestes circumstàncies, l'interval que separava els preus d'ambdós tipus de gra segurament tendia a reduir-se. De les sis compres reials d'ordi documentades per al tercer quart del segle XIII, només en dos casos disposem del preu: el sobirà pagà el cereal secundari a 180 diners jaquesos el cafís, a Lleida, el 1265, i a 108 diners de València el cafís, a Cullera, el 1276. L'hectolitre d'ordi, en aquell temps, oscil·là, doncs, entre els 82,5 i els 61,2 diners barcelonesos, una fluctuació bastant més estreta que la detectada coetàniament per al blat. Pel preu d'un cafís de blat, el monarca hauria pogut adquirir, doncs, entre 1,32 i 2,38 cafissos d'ordi.

La migradesa informativa de les fonts disponibles explica que encara només disposem, quant a les transaccions de les institucions assistencials i dels particulars, d'unes poques notícies puntuals per a la principal plaça mercantil de la «Confederació»: el 1272 i el 1273, un bienni exempt de restriccions a l'exportació, el blat es pagà, a Barcelona, a 84 i 72 diners la quartera,²⁰³ respectivament, preus que corresponen a 145 i 124 diners barcelonesos l'hectolitre. En aquestes condicions, comparar els preus del segon quart amb els del tercer constituiria una tasca científicament poc productiva, per tal com, a més de ser escassos i correspondre gairebé tots a situacions excepcionals, els anteriors a 1258 estan expressats en diners barcelonesos de doblenc, de 0,16 de llei, i els posteriors, en diners de tern, de 0,25 de llei.

3. LA INCIDÈNCIA CREIXENT DELS FACTORS EXÒGENS EN LES CARESTIES DURANT ELS PRÒDROMS DE LA GUERRA DE LES VESPRES SICILIANES

Els desequilibris conjunturals entre la demanda i l'oferta de gra esdevingueren més freqüents a partir de 1276, com a conseqüència no només de les males collites, sinó també de les disfuncions provocades per greus enfrontaments socials²⁰⁴ i per l'agressiva política mediterrània de Pere el Gran en els mercats interns i en els circuits comercials exteriors, respectivament. L'última etapa del llarg regnat de Jaume I s'havia caracteritzat pel realisme i la prudència. El vell sobirà, obligat a gestionar la colonització feudal de València i les Illes Balears, un procés llarg i ple de conflictes, havia concedit una atenció preferent als problemes interns, a les insurreccions dels mudèjars valencians, a les revoltes nobiliàries i a les tensions ge-

203. P. ORTÍ, «El forment a Barcelona», p. 411.

204. Com el darrer aixecament general dels mudèjars valencians i les revoltes de l'alta noblesa catalana i aragonesa contra les innovacions fiscals, polítiques i administratives impulsades pel sobirà.

nerades entre els membres de la família reial i les elits dels diversos territoris pels seus reiterats projectes successoris. La seva política exterior, des del 1250, havia tingut com a principals directrius la col·laboració lleial amb Castella, la recerca d'aliances operatives a la Mediterrània oriental i l'acceptació resignada de l'annexió del Llenguadoc a França, de l'ensorrament definitiu del miratge occità.

Aquests plantejaments experimentaren canvis importants durant el regnat del seu successor, Pere el Gran, que desenvolupà, dins i fora dels confins de la «Confederació», una política molt més decidida. En la primera fase del regnat, després de desmuntar els aixecaments dels mudèjars valencians i imposar —transitòriament— els seus plantejaments autoritaris a la noblesa feudal, pressionà els sultanats del Magrib central i oriental amb la finalitat de sotmetre'ls a tributació, i participà en una àmplia conjura internacional dissenyada per entronitzar la seva muller Constança, l'última descendent legítima dels Hohenstaufen, a Sicília. L'operació, que culminaria durant el segon trimestre de 1282, exigí —com veurem més endavant— la col·laboració militar dels sicilians, els catalanoaragonesos i els gibel·lins de la Itàlia septentrional, el suport financer de l'imperi bizantí i la neutralitat interessada de Gènova. Malgrat tot, l'annexió del graner sicilià a la «Confederació» generaria un conflicte internacional de vastes proporcions i durant dues dècades desestabilitzaria el funcionament del sistema de rutes mercantils que connectava les principals places de la Mediterrània occidental.

Entre 1276 i 1282 la multiplicació de la carestia fou aprofitada pel sobirà i pels consistoris per a incrementar el seu control sobre la circulació dels cereals, a fi de garantir una distribució equilibrada per tota la Corona catalanoaragonesa. La gestió de les crisis de subsistència, amb el creixent protagonisme dels poders públics, esdevingué més eficaç durant la primera fase del regnat de Pere el Gran.

3.1. *La seqüència aritmica de les crisis i de les polítiques anticíclicues*

La coincidència d'una mala collita amb el segon aixecament general dels mudèjars, l'estiu de 1276, havia generat —com ja s'ha exposat— una nova situació d'emergència. La treva que Pere el Gran obtingué dels rebels per poder-se coronar no degué provocar una millora substancial en els mercats, atès que, el 31 d'agost, prohibí l'exportació de cereals i de qualsevol altra mena de vitualles²⁰⁵ en tota la Corona catalanoaragonesa. Seguiren a aquesta restricció reial algunes limitacions locals que, pel fet de blocar els circuits comercials interns, dificultaren l'abastament de nombrosos mercats de la «Confederació». La carestia degué assolir, a causa de la presència de la host, especial intensitat a València. Durant la tardor, el comte rei —com es veurà més endavant— incentivà, amb llicències de lliure circulació i

205. ACA, C, reg. 38, f. 28r.

exempcions fiscals, l'afluència de gra, des d'Aragó,²⁰⁶ l'enclavament d'Ademús²⁰⁷ i fins i tot Avinyó,²⁰⁸ vers les comarques meridionals del Regne de València. La manca gradual d'abastament dels mercats interiors no el dissuadí, tanmateix, d'autoritzar la sortida, entre novembre de 1276 i abril de 1277, d'algunes partides de cereals amb destinació a la host del rei de França,²⁰⁹ a Tudela²¹⁰ i a Gènova.²¹¹

L'autoritarisme de Pere el Gran va obrir durant el primer semestre de 1277, quan l'aixecament mudèjar encara no havia estat controlat, un nou front d'hostilitats a la Catalunya occidental. Les causes principals de l'enfrontament van ser l'exigència a tots els estaments socials, sense el consentiment previ de les Corts,²¹² del nou impost del bovatge i l'intent de recuperació definitiva del comtat d'Urgell. Una coalició de magnats, coordinada pel comte Roger Bernat de Foix, que comptava amb el suport del seu cunyat, Jaume II de Mallorca, assumí la defensa dels drets d'Ermengol X al comtat d'Urgell, que Jaume I havia incorporat, el 1268, arran del conflicte successori obert per la mort d'Àlvar I.²¹³ La revolta, tot i que fou fàcilment sufocada, dificultà les messes a les planes cerealistes de les valls del Segre i del Cinca, i retardà la distribució de la nova collita pel Principat. La incidència d'ambdós conflictes en la circulació interna dels cereals degué ser intensa, atès que el rei, el 12 de juny de 1277, al començament de la sega, prohibí les exportacions de blat per Tortosa.²¹⁴ La situació començaria a millorar a finals d'estiu, amb el llicenciament, després de derrotar els mudèjars a Montesa, de la host al Regne de València.

Amb tot, durant el bienni de 1276-1277, les dificultats no quedaren circumscrites a la «Confederació». En el limítrof Regne de Navarra, el preu del *robo* de blat, que solia oscil·lar, després de la collita, entre els 12 i els 16 diners, arribà als 26 diners, el 1277.²¹⁵ La pitjor collita de la dècada degué ser, tanmateix, la de 1276, un any molt sec, per al qual no s'han conservat referències documentals

206. ACA, C, reg. 38, f. 69v.

207. ACA, C, reg. 38, f. 73v.

208. ACA, C, reg. 38, f. 69v.

209. ACA, C, reg. 38, f. 120r, i reg. 39, f. 133v.

210. ACA, C, reg. 38, f. 85r.

211. ACA, C, reg. 39, f. 184v i 199v.

212. El problema no raïa tant en l'impost, que ja s'havia recaptat prèviament, com en l'actitud del sobirà, el qual pretenia transformar unilateralment, sense respectar el costum, un ajut extraordinari, concedit per les Corts per a un període determinat a canvi de contraprestacions, en un impost ordinari, obligatori. La controvèrsia ha estat analitzada per Ferran Soldevila a «A propòsit del servei del bovatge», *Anuario de Estudios Medievales* (Barcelona), 1 (1964), p. 573-587, i per Manuel Sánchez a *El naixement de la fiscalitat d'Estat a Catalunya (segle XII-XIV)*, Vic, 1995, p. 50-51.

213. L'herència del qual es disputaven els Cardona i els Montcada (F. SOLDEVILA (ed.), *Les quatre grans cròniques*, p. 166 i 372).

214. ACA, C, reg. 39, f. 203v.

215. M. BERTHE, *Famines et epidemies dans les campagnes navarraises*, 1, p. 203.

sobre el preu dels cereals en cap de les *merindades*,²¹⁶ l'afluència de gra des d'Aragó evidència, tanmateix, que fou inusualment alt.²¹⁷ Els cereals, per aquesta època, escassejaven també al Baix Lenguadoc,²¹⁸ una regió normalment excedentària. Durant la primavera de 1276, quan els genovesos es disposaven a capitalitzar el restabliment de les relacions amb el Regne de Nàpols,²¹⁹ el preu del gra es disparà a tot Itàlia septentrional i a la Provença.²²⁰ La collita —escassa— només atenuà transitòriament la carestia. L'excés d'humitat durant l'estiu, afavorí l'aparició d'epizooties.²²¹ El blat, malgrat els esforços dels poders públics, pujà ininterrompudament a Gènova fins a superar el límit —inusual— dels 40 sous l'aimina.²²² La penúria es convertí, tot i l'arribada d'algunes partides de gra procedents de la Corona catalanoaragonesa,²²³ en una fam extrema durant el primer semestre de l'any següent. A la resta de la Ligúria, la Llombardia i la Toscana la falta de queviures, durant el segon semestre de 1276 i el primer de l'any següent, va desembocar també en una penúria²²⁴ i va provocar fins i tot migracions de pagesos.²²⁵ Les famílies rurals, afamegades, acudien a les grans ciutats atretes per les reserves de cereals concentrades als graners comunals. La capacitat de resistència de les societats medievals a l'hora d'afrontar les calamitats naturals era encara limitada,

216. *Ibidem*.

217. Gastón de Castellote, el 22 de novembre de 1276, a l'època de la sembra, obtingué llicència de Pere el Gran per a exportar a Tudela, des de Fréscano, al Somontano del Moncayo, 42 cafissos saragossans de blat: ACA, C, reg. 38, f. 85r.

218. M. J. LARENUADIE, *Recherches sur les famines et le problème des céréals dans la France méridionale au bas Moyen Âge*, diploma d'estudis superiors, dactilografiat, Tolosa de Lenguadoc, 1952, p. 20.

219. G. CARO, *Genova e la supremazia sul Mediterraneo*, I, p. 354-366.

220. O. Stanconi, I. Aurie, M. de Cassino i B. Bonifatti, «Annales Ianuenses. MCCLXX-MCCLXXXIX», C. IMPERIALE DI SANT'ANGELO (ed.), *Annali Genovesi di Caffaro*, IV, p. 175-176; G. Stella, «Annales Genuenses. Ab Anno MCCXCVIII usque ad finem Anni MCCCCIX», a L. A. MURATORI, *Rerum Italicarum Scriptores*, XVII, col. 1005-1006; J. Malvecii, «Chronicon», a L. A. MURATORI, *Rerum Italicarum Scriptores*, XIV, col. 951.

221. J. de Mussis, «Chronicon Placentinum. Ab Anno MCCXXII usque ad Annum MCCLXII», a L. A. MURATORI, *Rerum Italicarum Scriptores*, XVI, Milà, 1730, col. 480; «Chronicon Regiense. Ad Anno MCCLXXII usque ad Annum MCCLXXXVIII», a L. A. MURATORI, *Rerum Italicarum Scriptores*, XVIII, Milà, 1731, col. 8. «Chronicon Parmenese», col. 789.

222. O. Stanconi, I. Aurie, M. de Cassino i B. Bonifatti, «Annales Ianuenses. MCCLXX-MCCLXXXIX», p. 174; G. Stella, «Annales Genuenses. Ab Anno MCCXCVIII usque ad finem Anni MCCCCIX», col. 1005-1006.

223. Guillem de Llogaia obtingué del sobirà, el 10 d'abril de 1277, en plena època de la «soldadura», una llicència per a exportar blat, des de Peníscola, a Gènova o a qualsevol altre empori cristià de la Mediterrània occidental: ACA, C, reg. 39, f. 184v.

224. Els preus del blat i del mill es duplicaren a Vertova, una vila del Bergamasc (P. MAINONI, «Crisi di sussistenza», p. 83 i 86).

225. O. Stanconi, I. Aurie, M. de Cassino i B. Bonifatti, «Annales Ianuenses. MCCLXX-MCCLXXXIX», p. 175; G. Stella, «Annales Genuenses. Ab Anno MCCXCVIII usque ad finem Anni MCCCCIX», col. 1006.

per això; la majoria d'aquests fets adversos se saldaven —com en aquest cas— amb baixes entre els estaments inferiors.²²⁶ Les migrades messes de 1277 —la sembra i la germinació de les quals havien estat obstaculitzades, en algunes regions, per gelades tardorals i hivernals— no aconseguiren normalitzar el funcionament dels mercats. El preu dels cereals es mantingué molt alt arreu: a Parma, durant el segon semestre de l'any esmentat, el sester de blat no baixà dels 10 sous imperials i, en algunes setmanes, arribà a pagar-se a 20.²²⁷ Coetàniament es va registrar, però, arreu de l'Emília, una bona anyada de faves.²²⁸ Unes condicions meteorològiques adverses per al blat podien resultar, doncs, favorables per a alguns llegums, el cicle biològic dels quals era quelcom més curt.²²⁹ La situació devia ser més favorable a les assolades planes del Mezzogiorno, atès que algunes de les grans ciutats septentrionals enviaren delegats a Pulla per comprar gra.²³⁰ Sobre la població desnodrida i desmoralitzada s'abatia, a més, la pesta, els efectes de la qual es deixarien sentir en nombroses regions de la Itàlia septentrional i central.²³¹ Els preus dels cereals, especialment el del mill, encara es mantindrien alts, durant el 1278, al Bergamasc.²³²

A partir de 1278, una sèrie d'importants causes exògenes condicionaren la política frumentària a la Corona d'Aragó amb una intensitat desconeguda fins aleshores. Des de 1273 Carles d'Anjou imposava, amb la cobertura diplomàtica de la Santa Seu, els seus interessos en ambdues conques de la Mediterrània. Després d'haver-se afermat a Nàpols i Sicília, tot tancant-ne els ports als mercaders catalans, el rebel·lador dels Hohenstaufen reivindicava Sardenya,²³³ una illa controlada parcialment per Pisa i Gènova, i que començava a interessar a Catalunya; mediatitzava Ifrīqiya; intrigava als Balcans, on Miquel VIII Paleòleg, amb el suport de la vella noblesa grega i els homes de negocis lligurs, havia desmuntat completament,

226. Entre el maig i l'octubre de 1277, es registra en els protocols de Pietro Lorenzoni, notari rural del Bergamasc, un increment substancial dels testaments, la majoria dels quals corresponen a testadors que declaren trobar-se *in quadam maxima infirmitate*; d'aquest testimoni —força inusual per a l'època— sembla que es desprèn que la carestia, durant l'estiu d'aquell any, hi va coincidir amb una epidèmia (P. MAINONI, «Crisi di sussistenza», p. 80).

227. «Chronicon Parmense», col. 790-791.

228. Salimbene de Adam, *Cronica*, edició a cura de G. Scalia, Bari, 1966, p. 726; G. ALBINI, «Un problema dimenticato», p. 54.

229. A la vall del Po, les faves se sembraven aleshores, segons Salimbene de Adam, al gener (*Cronica*, p. 726).

230. Una de les que adoptà aquesta iniciativa fou Parma: «Chronicon Parmense», col. 790-791.

231. O. Stanconi, I. Aurie, M. de Cassino i B. Bonifatti, «Annales Ianuenses. MCCLXX-MCCLXXIX», p. 176; G. Stella, «Annales Genuenses. Ab Anno MCCXCVIII usque ad finem Anni MCCCIX», col. 1006; «Chronicon Regiense. Ad Anno MCCLXXII usque ad Annum MCCCLXXVII», col. 8; J. de Mussis, «Chronicon Placentinum. Ab Anno MCCXXII usque ad Annum MCCCLXII», col. 480-481; J. Malvecii, «Chronicon», col. 951.

232. P. MAINONI, «Crisi di sussistenza», p. 83 i 86.

233. Com es desprèn del fet d'haver obtingut, el 1269, de Clement IV, el títol de rei de Sardenya per a un dels seus fills: E. BESTA, *La Sardegna medioevale*, I, Palerm, 1908, p. 237-238.

el 1261, l'Imperi llatí, i aspirava fins i tot al Regne de Jerusalem. Aquest imperia- lisme panmediterrani havia induït els mercaders i la cort catalana a dissenyar una estratègia de contenció, d'acostament gradual als enemics efectius i potencials dels angevins. El 1268, la princesa Constança ja havia assumit, arran de la mort de Conrad, el títol de reina de Sicília i, des de llavors, oferia refugi segur, en la «Confederació», als exiliats, malgrat la prudent política exterior desenvolupada pel seu sogre, Jaume I, durant la fase final del seu regnat. En la formació d'aquesta influent camarilla siciliana²³⁴ tingueren un paper determinant Joan de Pròixida,²³⁵ Conrad Llança²³⁶ i Roger de Llúria. Les complicades polítiques successòries de Jaume I²³⁷ i Alfons X de Castella,²³⁸ l'aixecament dels mudèjars valencians i el contenció amb un sector de l'alta noblesa catalana pel control del comtat d'Urgell²³⁹ havien obligat, però, Pere el Gran a postergar, durant l'etapa inicial del seu regnat, la reivindicació del tron sicilià. El projecte de reinstaurar a Palerm el llinatge de Frederic II constituïa, d'altra banda, una tasca complexa, que pressuposava, pels elevats costos militars i financers, un sistema d'aliances a escala mediterrània. La viabilitat de l'arriscada empresa depenia de la consecució prèvia d'una sèrie d'objectius, entre els quals destacaven la mediatització del sultanat de Tunis i del Regne de Mallorca, l'enfortiment de relacions amb la resistència interna siciliana i el gibel·linisme italià, el suport financer de l'amenaçat Imperi bizantí, i la neutralitat de Gènova i de Castella. La gran conjura s'iniciaria amb una aixecada general dels sicilians amb l'ajut, des d'Ifrīqiya, d'una poderosa flota catalana. Els promotors eren conscients que una convergència d'interessos tan disperss exigia, a més de recursos, prudència, esforç i temps.

Pere el Gran, la primavera de 1278, envià una ambaixada a Tunis amb l'objectiu de sotmetre a tributació la cort hàfsida i millorar les condicions d'accés de la flota catalana als seus ports. Darrere d'aquestes exigències s'amagaven un afany —manifest— per a obtenir nous recursos econòmics i el propòsit —secret— de convertir el sultanat en la base de partida de la imminent ofensiva contra el regne

234. Analitzada amb detall per H. WIERUSZOWSKI, «La corte di Pietro d'Aragona e i precedenti dell'Impresa Siciliana», *Archivio Storico Italiano* (Florència), xcvi (1938), p. 142-152.

235. A qui Pere el Gran, el 1276, poc després de la seva coronació, nomenaria canceller, càrrec que li permetria intervenir directament en la política exterior de la «Confederació».

236. Que l'abril de 1278 obtindria de Pere el Gran el càrrec d'almirall de «totes les flotes» de la Corona.

237. Amb la creació del Regne de Mallorca per al secundogènit Jaume. Vegeu *infra*, p. 87, nota 242.

238. Que a la mort del seu primogènit, l'infant Ferran de la Cerda, nomenà successor el secundogènit Sanç, en detriment dels fills del difunt, que buscaren refugi a Aragó (B. Desclot, «Crònica», a F. SOLDEVILA (ed.), *Les quatre grans cròniques*, p. 465).

239. Vegeu *supra*, p. 81 i 83.

angeví de Nàpols.²⁴⁰ El sultà al-Uatiq no solament rebutjà la proposta de convertir en un tribut anual els «regals» episòdics que el seu antecessor havia ofert a Jaume I, sinó que, a més, reforçà els vincles econòmics amb la cort partenopea i signà, el 13 de juny, un acord de pau i comerç amb el Regne de Mallorca,²⁴¹ les relacions del qual amb la Corona catalanoaragonesa eren llavors molt tibants per la pretensió de Pere el Gran de sotmetre a vassallatge el seu germà, Jaume II de Mallorca.²⁴² El fracàs de l'ambaixada precipità els esdeveniments: el comte rei, al principi de la tardor, prohibí, tot i que la collita havia estat normal tant a la «Confederació» com a la resta de la Mediterrània occidental,²⁴³ l'exportació de cereals,²⁴⁴ vetà als seus súbdits el comerç de tot tipus de mercaderies amb els països enemics²⁴⁵ i amb el Magrib centreoriental, i oferí el seu suport a Abū Ishāq, oncle del sultà, que des de 1253 treballava per destronar-lo. El pretendent hàfsida, que degué comprometre's a pagar el tribut que havia rebutjat el nebot, emprengué al començament de 1279 una ofensiva, amb el suport abdalwadita, contra les fronteres occidentals d'Ifríqiya. Coetàniament, Pere el Gran obligava el seu germà, Jaume II de Mallorca, a reconèixer que administrava en qualitat de feudatari honrat els territoris que havia rebut en plena sobirania del seu pare.²⁴⁶ Aquesta iniciativa, plasmada en el tractat de Perpinyà,²⁴⁷ limitava el marge de maniobra del monarca insular en el futur escenari mediterrani, atès que el convertia en vassall, en aliat forçós, del rei d'Aragó. La campanya d'Abū Ishāq, amb el reforç d'una esquadra catalana comandada per Conrad Llança, aconseguí ràpidament els seus objectius i al-Uatiq, a l'agost, abdicà al seu favor.²⁴⁸ Al cap d'unes setmanes l'almirall sicilià retornava a Catalunya, deixant, emperò una milícia cristiana per a defensar el sultanat i vigilar Abū Ishāq, i sense el sol·licitat tribut.²⁴⁹ El 21 d'octubre de 1279, el rei derogava el

240. Ch. E. DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane et le Maghrib aux XIIIe et XIVe siècles: De la bataille de Las Navas de Tolosa (1212) à l'avènement du sultan mérinide Abou-l-Hasan (1331)*, París, 1966, p. 239-240.

241. L. de MAS-LATRIE, *Traité de paix et de commerce*, p. 187-188.

242. Hem analitzat detalladament les seqüeles de la segregació del Regne de Mallorca de la Corona catalanoaragonesa arran de les disposicions successòries de Jaume I a A. RIERA I MELIS, *La Corona de Aragón y el reino de Mallorca el primer cuarto del siglo XIV. Las repercusiones arancelarias de la autonomía Balear (1298-1311)*, Madrid i Barcelona, 1986, p. 32-33 i 56-58.

243. A Parma, les messes contribuïren a asserenar, des de l'estiu, els mercats frumentaris: «Chronicon Parmense», col. 791.

244. ACA, C, reg. 41, f. 10r.

245. ACA, C, reg. 40, f. 164v. El veto, tanmateix, no es va aplicar íntegrament als homes de negoci estrangers, ja que, el 23 de novembre de 1278, Francesco da Pisa fou autoritzat a exportar a Tilimsen, des del Regne de València, tota mena de mercaderies, excepte cereals: ACA, C, reg. 41, f. 20r.

246. A. RIERA I MELIS, *La Corona de Aragón y el reino de Mallorca*, p. 32-33 i 56-58.

247. Editat per M. de BOFARULL, *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón*, XXIX, Barcelona, 1866, p. 119-124.

248. Ch. E. DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane et le Maghrib*, p. 243-244.

249. *Ibidem*.

veto de comerciar amb Ifrīqiya.²⁵⁰ Les collites, per segon any consecutiu, havien estat normals tant a la «Confederació» com a bona part de la Itàlia septentrional,²⁵¹ on només al Bergamasc es registrava un rebroll de la pestilència,²⁵² documentada des de l'estiu de 1277, que podria estar relacionat amb la prolongació de la carestia, que, pel fet de disminuir les defenses biològiques entre les capes baixes de la societat, hauria afavorit la difusió d'una patologia infecciosa.

La novena dècada de la centúria s'obrí amb un nou període de dificultats. Mentre el sobirà concentrava els seus esforços en la reubicació dels col·lectius mudèjars al Regne de València²⁵³ i en la defensa dels drets hereditaris de la reina Constança sobre Sicília, la noblesa, alarmada per l'autoritarisme reial, ordia, el febrer de 1280, una nova conjura. Els comtes d'Urgell i de Foix, en aquesta segona revolta nobiliària, pogueren comptar amb el suport d'altres magnats catalans, com el comte de Pallars i el vescomte de Cardona. Els Montcada, el comte d'Empúries i el vescomte de Rocabertí es mantingueren, en canvi, fidels al monarca, a qui també van fer costat —interessadament— les ciutats i les viles reials del Principat. Pere el Gran convocà els seus vassalls i fidels per l'1 de maig a Lleida. La host, vers el 25 de maig, inicià el setge del nucli central de l'alçament, Balaguer, on s'havien aplegat, entre altres, Roger Bernat de Foix, Ermengol d'Urgell, Arnau Roger de Pallars, Ramon Folc de Cardona, Bernat Roger d'Erill, Guillem Ramon de Josa, Ponç de Ribelles i Guillem de Bellera. L'11 de juliol, els rebels, aïllats i sense cap mena de suport extern, hagueren de capitular davant del sobirà. La noblesa catalana, arran d'aquest nou fracàs, començà a canalitzar per la via legal la seva resistència a l'increment del poder reial; un canvi d'actitud que no prosperà entre l'aristocràcia aragonesa, que es mantingué fidel a la lluita armada. Els suports al sobirà no foren, tot amb tot, gratuïts: Barcelona, en compensació de la seva decidida participació a la campanya, obtingué, entre altres coses, una millora dels canals de proveïment de cereals. El consistori, conscient que l'oclusió del graner sicilià pels angevins havia intensificat les seqüeles de les últimes caresties, obtingué de Pere el Gran que la Ciutat Comtal fos declarada destí preferent dels contingents de gra aragonès carregats a Tortosa,²⁵⁴ la principal via de sortida al mar de la vall de l'Ebre.

250. ACA, C, reg. 42, f. 157r.

251. «Chronicon Parmense», col. 793.

252. P. MAINONI, «Crisi di sussistenza», p. 80.

253. On les revoltes de 1276 foren aprofitades per a desplaçar la població musulmana, rebel o no, de les planes fluvials i litorals, que serien ocupades per nous assentaments cristians, i concentrar-la en àrees muntanyoses inhòspites i d'escàs valor estratègic, des de la serra d'Espadà fins a les valls altes de la Marina.

254. S. P. BENSCH, *Barcelona i els seus dirigents*, p. 305.

Durant el setge de Balaguer, el sobirà adquirí tres partides de gra per a la host; pagà el blat a 288 diners jaquesos el cafís de Lleida i l'ordi, a 144 diners jaquesos.²⁵⁵ Aquests preus, que corresponen a 132 i 66 diners barcelonesos l'hectolitre, respectivament, demostren, pel fet que se situen per sota de les mitjanes aritmètiques anuals de la Pia Almoina de Barcelona corresponents a la dècada següent,²⁵⁶ que a les valls baixes del Segre i del Cinca, dues de les principals àrees cerealistes de Catalunya, el gra, malgrat els trastorns provocats per la campanya durant la sega i la batuda, no escassejava, si més no a l'època de les messes. Les cròniques i els annals navarresos,²⁵⁷ castellans,²⁵⁸ francesos²⁵⁹ i italians²⁶⁰ no contenen cap referència a propòsit de la collita de 1280; aquest silenci unànime només pot indicar que no fou escassa ni abundant sinó d'una magnitud ordinària, no noticable. Les escasses fonts notariales coetànies registren, en canvi, una sensible pujada dels preus dels cereals al Bergamasc;²⁶¹ es tractaria, tanmateix, d'una carestia local.

Tot i la inexistència de tensions en els mercats interns, el rei, immediatament després de les messes, adoptà una sèrie de mesures per a bloquejar, probablement amb finalitats fiscals, l'exportació. A mitjan juliol, després d'informar els batlles de les principals ciutats portuàries que mercaders pisans, genovesos i *quidam alii* reexportaven a Barbaria, des de Mallorca, bona part dels cereals que havien adquirit a la «Confederació», prohibí treure gra i altres aliments bàsics del Regne de València i establí una sanció de 500 morabatins per als transgressors.²⁶² Al cap d'unes setmanes, el 13 d'agost, estengué el vet d'exportació al conjunt de la Corona catalanoaragonesa.²⁶³ Amb tot, les restriccions al lliure comerç no impediren al sobirà concedir, el 16 d'agost i el 7 de novembre, sengles permisos d'exportació de gra i altres queviures, com a pagament de serveis, a dos dels seus col·laboradors.²⁶⁴ La restricció reial, pel fet d'instaurar-se en una època de normalitat, no degué ser unànimement respectada: els batlles del Regne de València, la primera quinzena de setembre de 1280, confiscaren una partida de cereals a un dels grans productors,

255. ACA, C, reg. 46, f. 42v i 44v; reg. 51, f. 28v.

256. Segons els càlculs de P. ORTÍ, «El forment a Barcelona», p. 410.

257. A. RIERA I MELIS, «Els pròdroms de les crisis agràries», p. 49.

258. *Ibidem*, p. 55.

259. *Ibidem*, p. 47.

260. «Chronicon Parmense», col. 791 i 793.

261. A. CORRADI, *Annali delle epidemie in Italia dalle prime memorie fino al 1850*, I, Bolonya, 1865, p. 148; cf. P. MAINONI, «Crisi di sussistenza», p. 80.

262. ACA, C, reg. 48, f. 84r; regest. J. E. MARTÍNEZ FERRANDO, *Catálogo de la documentación relativa al antiguo Reino de Valencia*, II, p. 238.

263. ACA, C, reg. 48, f. 118r; regest. J. E. MARTÍNEZ FERRANDO, *Catálogo de la documentación relativa al antiguo Reino de Valencia*, II, p. 242.

264. Cervià de Riera i Ximeno de Urrea: ACA, C, reg. 46, f. 47v, i reg. 44, f. 192v.

el mestre de l'Hospital,²⁶⁵ el comís, tot i que la font no n'especifiqui la causa, sembla que deriva d'un intent d'exportació fraudulenta.

En aquests mesos, els factors exògens tornaven a preponderar sobre els endògens en la política cerealista del sobirà, és a dir, la conjuntura internacional prevalia sobre la relació entre l'oferta i la demanda en els mercats interiors. Resolt favorablement el contenciós amb l'alta noblesa pel repartiment del poder a la Corona d'Aragó, Pere el Gran havia donat prioritat a la política exterior, al trenat de la complexa aliança antiangevina. El 13 d'agost s'havien reiniciat els preparatius amb la tramesa de Rodrigo Jiménez de Luna²⁶⁶ a Tunis. Tot i que desconeixem com es desenvolupà l'ambaixada, sembla probable que el rei reintentés no solament obtenir una substancial contribució econòmica, sinó posar a punt un pla d'utilització de les costes tunisenques per a la imminent expedició a Sicília.²⁶⁷ Les seves demandes foren rebutjades tanmateix per Abū Ishāq. El fracàs de les negociacions induí els assessors de Pere el Gran a reiniciar contra el nou sultà l'operació que, l'any abans, l'havia conduït al poder. El candidat elegit per a substituir-lo fou el governador de Constantina, ibn al-Wazīr, el qual, amb el suport catalanoaragonès, es convertí, durant la tardor de 1280, en una amenaça creïble per a Abū Ishāq. A Nàpols s'armava, entretant, una poderosa flota, l'objectiu de la qual era el restabliment, amb el vistiplau de la Santa Seu,²⁶⁸ de l'Imperi llatí a Constantinoble.

El gener de 1281 Pere el Gran emprengué uns importants preparatius marítims i militars, paral·lels als de Carles d'Anjou. L'intercanvi d'ambaixades entre Barcelona i Constantina permeté concertar, per a l'abril de 1282, un aixecament en els districtes occidentals del sultanat contra Abū Ishāq i el desembarcament a la costera controlada pels rebels d'una poderosa flota catalana amb un cos expedicionari de quinze mil homes, dos mil dels quals genets.²⁶⁹ Un esforç d'aquesta magnitud tenia com a única finalitat entronitzar ibn al-Wazīr a Tunis? La majoria dels historiadors espanyols i italians que s'han ocupat del tema coincideixen a assenyalar que la flota no havia estat dissenyada per a atacar Ifríqiya sinó Sicília. Només Charles Emmanuel Dufourcq, el gran expert de les relacions entre Catalunya i el Magrib, proposa una hipòtesi menys esquemàtica, més articulada: malgrat que Pere el Gran hagués repetit, al llarg de 1281, als seus súbdits²⁷⁰ i a la Santa Seu²⁷¹ que els prepa-

265. ACA, C, reg. 48, f. 157r; regest. J. E. MARTÍNEZ FERRANDO, *Catálogo de la documentación relativa al antiguo Reino de Valencia*, II, p. 250.

266. ACA, C, reg. 48, f. 118r.

267. Ch. E. DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane et le Maghrib*, p. 246.

268. Que havia consignat a l'empresa el delme eclesiàstic de Sardenya: S. RUNCIMAN, *I Vespri siciliani*, p. 272.

269. Xifres proposades per Ch. E. Dufourcq a partir de les informacions aportades pels cronistes Bernat Desclot i Ramon Muntaner: *L'Espagne Catalane et le Maghrib*, p. 248.

270. ACA, C, reg. 49, f. 108v, i reg. 50, f. 20v.

271. ACA, C, reg. 47, f. 111r i 113v.

ratus militars en curs tenien com a únic objectiu un país islàmic, els *inimicos fidei christianae*,²⁷² la seva finalitat vertadera era molt més ambiciosa: atacar successivament Ifrīqiya i Sicília, dues àrees de gran valor econòmic i estratègic per al naixent imperialisme català. Els assessors de Pere el Gran, el 1281, compartien la idea que les qüestions tunisenca i siciliana eren indissociables, dos elements d'un mateix problema. El comerç amb Ifrīqiya era important per als barcelonesos; els excedents cerealistes de Trinàcria excitaven alhora la seva cobdícia. Els homes de negocis catalans que operaven al sultanat hàfsida animarien, doncs, les ambicions italianes del sobirà. Per raons polítiques, econòmiques i geogràfiques, els dos escenaris tenien, per a Pere el Gran i els mercaders barcelonesos, un interès comparable. La flota hauria estat projectada, doncs, per a una ambiciosa ofensiva sobre les dues ribes de la Mediterrània central. Els seus promotors haurien pretès col·locar a Tunis un sultà «vassall», controlar el litoral de Constantina, aconseguir punts de suport segurs a Ifrīqiya i restituir Sicília als hereus catalans dels Hohenstaufen; haurien intentat, doncs, assolir simultàniament un conjunt d'objectius heterogenis però convergents.²⁷³

Només inserida en aquest complicat context adquireix sentit l'oscil·lant política cerealista desenvolupada per Pere el Gran durant 1281. Els efectes de l'últim vet d'exportació sobre el comerç clandestí degueren ser, malgrat tot, mínims, atès que el monarca després de circumscriure, el 15 de febrer, la prohibició de tretra als cereals i als cavalls,²⁷⁴ modificà substancialment, l'11 de març, els seus plantejaments: autoritzà de nou les trameses d'aliments, inclosos els cereals, i d'articles estratègics a tots els territoris cristians amb els quals la «Confederació» mantingués relacions diplomàtiques. Els concessionaris, emperò, haurien de satisfer per la corresponent llicència d'exportació —com es veurà més endavant— una taxa de 4 diners de València o 3 diners jaquesos,²⁷⁵ que s'afegiria a les lleudes, peatges i altres impostos comercials que ja gravaven els carregaments en el seu llarg viatge des dels mercats interiors d'origen fins als exteriors de destinació. La nova normativa havia estat dissenyada, al capdavant, per a impedir l'abastament del sultanat de Tunis amb cereals procedents de la Corona catalanoaragonesa i incrementar els ingressos fiscals del sobirà; el qual continuà pagant, amb tot, serveis qualificats amb llicències gratuïtes d'exportació: entre finals de febrer i mitjan març, autoritzà dues exportacions, de 50 i 400 cafissos de blat, respectivament, amb destinació al port castellà d'Alacant²⁷⁶ i a la plaça cristiana que el concessionari considerés oportuna.²⁷⁷

272. Ch. E. DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane et le Maghrib*, p. 248-249.

273. Ch. E. DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane et le Maghrib*, p. 249-253.

274. ACA, C, reg. 49, f. 28v.

275. ACA, C, reg. 49, f. 50v.

276. ACA, C, reg. 49, f. 49v.

277. ACA, C, reg. 49, f. 52v.

Durant la primavera de 1281, en plena època de la «soldadura», el gra, com a conseqüència de l'increment de les exportacions legals²⁷⁸ i fraudulentas, començà a curtejar en algunes viles de la vall del Jiloca, properes a la frontera castellana: el consell de Daroca, el 16 d'abril, hagué d'adquirir, per a poder arribar a la trilla, 3.000 cafissos de blat a Jucef Ravaya, batlle reial, per 24.000 sous jaquesos.²⁷⁹ El preu resultant, 95 diners jaquesos el cafís, equivalent a uns 91,5 diners barcelonesos l'hectolitre, és bastant inferior al pagat pel sobirà, l'estiu anterior, durant el setge de Balaguer, als seus proveïdors catalans;²⁸⁰ sembla, doncs, que les dificultats d'aprovisionament esmentades foren locals, no afectaren el conjunt de la vall de l'Ebre. Uns presagis pessimistes sobre la magnitud de l'anyada i la subsegüent pressió dels poders locals induïren, tanmateix, el sobirà, a mitjan maig, a les vigílies de l'inici de la sega, a prohibir l'exportació no solament de cereals sinó de la resta d'aliments bàsics²⁸¹ a tota la «Confederació», a fi d'evitar una brusca pujada de preus.²⁸² Els alarmants auguris primaverals es confirmaren parcialment; la collita de cereals fou, en algunes comarques, molt magra, atès que el monarca, ja a l'agost, hagué de concedir moratòries de deutes a diverses famílies pageses d'Almenar,²⁸³ Bell-lloc d'Urgell²⁸⁴ i Tamarit de Llitera,²⁸⁵ als confins de Catalunya amb Aragó. Per als concessionaris, pobladors d'unes comarques especialitzades en la producció de cereals, el curt esplet de 1281 constituïria el punt àlgid d'un procés de desagregació econòmica que arrossegaven des de feia uns quants anys.²⁸⁶ La seva insolvència podria derivar d'una curta fase d'aridesa parcialment coincident amb les recents revoltes nobiliàries, d'una combinació de factors negatius que hauria delmat diverses col·lites successives i degradat la infraestructura productiva en les explotacions més pobres.

Les interdiccions reials d'exportació no solament eren reproduïdes sistemàticament per les autoritats locals, amb la finalitat d'evitar l'escassetat a les respectives circumscripcions jurisdiccionals, sinó que, a més, solien implicar un increment del control dels recaptadors fiscals sobre els circuits interiors del gra. La proliferació

278. La xifra global de les quals només podria establir-se a partir dels registres comptables dels guardians dels ports, una modalitat de documentació fiscal analítica que no ens ha arribat, ja que els auditors, un cop revisada i després de traslladar-ne els imports anuals als registres comptables sintètics, la destruïen.

279. ACA, C, reg. 49, f. 74v.

280. Vegeu *supra*, p. 89.

281. ACA, C, reg. 49, f. 90r.

282. *Ibidem*.

283. ACA, C, reg. 50, f. 138r i 148r.

284. ACA, C, reg. 50, f. 161v.

285. ACA, C, reg. 50, f. 170r.

286. «Propter sterilitatem annorum praeteritorum et defectum expletorum suorum»: ACA, C, reg. 50, f. 138r.

de barreres comunals i de filtres aranzelaris perjudicava els titulars de permisos d'exportació i encaria l'abastament de les grans ciutats de reialenc, els representants de les quals a la cort denunciarien la situació: el sobirà, l'11 d'agost, autoritzava els homes de l'Arboç a extreure blat del terme de Montblanc;²⁸⁷ dos dies després, desautoritzava els seus agents fiscals a Pina per no respectar la immunitat aranzelària de què gaudien els templers en la ruta fluvial de l'Ebre.²⁸⁸ Les mesures liberalitzadores de la circulació interna de gra s'alternaven, tanmateix, amb les d'impermeabilització de les fronteres externes: a mitjan agost, el *suprajuntero* de Jaca rebé instruccions precises perquè tallés les exportacions clandestines d'aliments a Navarra, on regirien preus més alts que al Somontano aragonès.²⁸⁹

Tanmateix les restriccions mercantils no afectaren —com era habitual— els col·laboradors directes del sobirà,²⁹⁰ les altes jerarquies eclesiàstiques²⁹¹ i alguns membres del patriciat urbà barceloní,²⁹² que foren autoritzats expressament a treure gra amb destinació a Alacant, Gènova, els enclavaments templers d'ultramar i qualsevol plaça cristiana, exceptuades Mallorca i Montpeller. Molts mercaders catalans i valencians, seguint l'exemple dels seus competidors illencs, es dedicarien a contrabandejar, des d'embarcadors i platges poc vigilats, amb Barbaria i la Ligúria. Aquest drenatge clandestí de gra, com que incrementava l'evasió fiscal i especionava els preus, generaria descontentament entre els agents de duanes i tensió social a les ciutats, on les capes socials baixes depenien bàsicament del mercat local per al seu abastament d'aliments bàsics.

El 20 de novembre, el sobirà, davant la magnitud global de les exportacions fraudulentament, negocià amb el Consell de Barcelona un restabliment de la llibertat de comerç a la Corona catalanoaragonesa; autoritzà els mercaders a treure, sense albarà, tot tipus de mercaderies, excepte cereals i cavalls, com també ferro, fusta i armes,²⁹³ mercaderies aquestes darreres que l'Església, des de 1179, havia prohibit vendre, sota pena d'excomunió, als estats islàmics,²⁹⁴ a fi de protegir els enclavaments cristians de Síria i Palestina del creixent poder militar dels aiúbides. El restabliment de l'observança estricta de les restriccions mercantils pontifícies tindria un triple objectiu: convèncer tant Martí IV com Carles d'Anjou i Felip III de França que els

287. ACA, C, reg. 50, f. 144v.

288. ACA, C, reg. 50, f. 160r-160v.

289. ACA, C, reg. 50, f. 171v.

290. Ximeno de Urrea (ACA, C, reg. 49, f. 52v) i el notari Arnau del Bosc (ACA, C, reg. 50, f. 161r).

291. El mestre del Temple (ACA, C, reg. 49, f. 112v) i el bisbe de Tortosa (ACA, C, reg. 50, f. 161r).

292. Jordà des Puig (ACA, 49, f. 49v).

293. AHCB, Llibre Vert, I, f. 239v; edició a cura de C. Batlle a A. de CAPMANY, *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la ciudad de Barcelona*, 2a ed., II (1), Barcelona, 1962, p. 45-46.

294. J. TRENCHS, «De Alexandrinis» (Comercio prohibido con los musulmanes y el Papado de Aviñón en la primera mitad del siglo XIV), *Anuario de Estudios Medievales* (Barcelona), 10 (1980), p. 245-250.

preparatius navals en curs tenien com a únic objectiu el Magrib oriental;²⁹⁵ reduir, mitjançant un increment puntual de l'oferta d'aliments i de matèries primeres d'índole militar arreu de la «Confederació», els costos de l'ofensiva que s'estava preparant contra ambdós marges del canal de Sicília,²⁹⁶ i debilitar la capacitat defensiva del sultanat de Tunis.

Els comerciants s'apressaren a carregar oli, cereals i altres mercaderies als ports catalans i valencians, especialment a Tarragona; l'increment puntual de la demanda d'oli —un greix pobre destinat a les col·lacions dels dies de vigília, a l'enllumenat i a la manufactura tèxtil— a la Catalunya Nova no era més que una conseqüència dels reflexos especulatius dels mercaders davant uns mals pronòstics sobre la collita d'olives en algunes comarques valencianes, com Morvedre.²⁹⁷ La coincidència d'una recol·lecció migrada de cereals amb una producció escassa d'oli confereix un caràcter especial a 1281, que podria derivar d'una meteorologia adversa. La sega també fou escassa a la vall del Taro i va provocar una carestia a Parma, on el blat, a partir de març, inicià una pujada gradual fins a assolir els 7 sous imperials el sester per Nadal,²⁹⁸ després d'una tardor plujosa. El consistori, amb una llarga experiència en la gestió de les crisis cícliques, havia acordat subvencionar les importacions de gra, per la qual cosa fixà la quantia de les primes en 16 diners imperials pel sester de blat i 8 diners imperials pel sester de la resta de cereals.²⁹⁹ Els recursos necessaris per a finançar aquesta iniciativa s'obtingueren mitjançant emprèstits forçosos del patriciat urbà i d'altres col·lectius solvents locals.³⁰⁰ Les males collites, el 1281, no quedaren circumscrites, tanmateix, a la Mediterrània occidental; afectaren també algunes regions atlàntiques, com la vall del Mosel·la.³⁰¹

Mentre la cort catalana, el desembre de 1281, sol·licitava a Martí IV subsidis per a la seva expedició contra Barbaria,³⁰² que era presentada com una continuació de la croada gal·la de 1270, de la frustrada ofensiva de Lluís IX de França contra Tunis, la dinàmica dels esdeveniments començava a revelar el seu vessant sicilià:

295. Martí IV, al novembre, quasi coetàniament amb la promulgació del vet d'exportació de cereals, armes i materials estratègics, havia sol·licitat informació al rei sobre la flota que s'estava construint a les drassanes catalanes i valencianes: A. POTTHAST, *Regesta Pontificum Romanorum*, II, Berlín, 1875, p. 1768.

296. Com es desprèn de la raó adduïda pel mateix sobirà per justificar el vet de l'exportació de gra: *exceptis ordeo et frumento, quod de nostra terra extrahi nolumus, ut in ea de ipsis fertilitas habeamus*. (A. de CAPMANY, *Memorias històriques de Barcelona*, II/1, p. 46.)

297. On un dels productors, Domènec Martí, obtindria del sobirà, a finals de desembre, una moratòria de deutes per un any: ACA, C, reg. 50, f. 218v.

298. «Chronicon Parmense», col. 796-797.

299. «Chronicon Parmense», col. 795.

300. L'import dels quals fou de 20 sous per a tothom que disposés d'un patrimoni valorat en 300 lliures: «Chronicon Parmense», col. 795.

301. J. SCHNEIDER, *La ville de Metz aux XIIIe et XIVe siècles*, Nancy, 1950, p. 291-292.

302. Ch. E. DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane et le Maghrib*, p. 251.

en aquestes mateixes dates, Benedetto Zacaria garantia a Pere el Gran que Miquel Paleòleg³⁰³ i Gènova feien costat decididament a la reinstauració del legitimisme Hohenstaufen a Palerm, i Joan de Pròixida intentava integrar Alfons X de Castella en la lliga antiangevina.³⁰⁴ Aquests contactes es degueren detectar a la Santa Seu, atès que Martí IV, que temia que l'ofensiva catalana acabés orientant-se contra Sicília, rebutjà la demanda de suport financer del comte rei.

El domini angeví del Mezzogiorno s'havia revelat favorable per a la Campània, Pulla, la Calàbria i la Basilicata, on havia millorat els ports i camins, havia dinamitzat els mercats i havia ofert profitosos càrrecs administratius a un sector prou considerable dels seus respectius líders. La situació era, en canvi, molt diferent a Sicília, per tal com l'economia no havia experimentat cap impuls important amb la nova dinastia. Carles I, que recelava de la lleialtat de les autoritats locals, havia confiat l'administració de l'illa a funcionaris francesos, provençals i italians continentals, que es mostraren durs, rapaços i corruptes. A algunes ciutats sícules, a més, pervivien encara col·lectius grecs, partidaris de Miquel VIII Paleòleg, entre els quals l'enrolament forçós en una flota destinada a la conquesta de Bizanci suscitava un profund rebuig. Joan de Pròixida, durant els primers mesos de 1282, promogué secretament aquest despit mitjançant la tramesa d'emissaris. Els conspiradors estaven també en estret contacte amb Constantinoble, d'on havien d'arribar diners i armes.

La primavera de 1282, els analistes polítics d'ambdues conques de la Mediterrània intuïen que s'acostava una crisi d'alta intensitat. Les esquadres napolitana i provençal, a mitjan març, recalaven al port de Messina, preparades per a salpar rumb a l'Egeu de seguida que se'ls unís l'estol venecià. Un sector força representatiu de la comunitat siciliana continuava armant-se i informava puntualment la cort catalana de l'evolució dels esdeveniments. Tot indicava que la flota iniciaria l'ofensiva contra Bizanci la primera setmana d'abril. Miquel Paleòleg, alarmat, exigia, per abans d'aquesta data, una iniciativa militar d'entitat suficient per a retenir la poderosa màquina militar angevina al Mezzogiorno italià.

El 30 de març de 1282, dilluns de Pasqua, es produí a Palerm un aixecament popular contra el domini angeví, conegut amb el nom de les Vespres Sicilianes. La revolta, que s'estengué ràpidament a tota l'illa, aconseguí no solament exterminar les guarnicions i els funcionaris estrangers, sinó també bloquejar i destruir la flota al port de Messina. Les notícies procedents de Sicília foren rebudes amb exaltació a Constantinoble, Barcelona i Gènova. Les ciutats sicilianes s'organitzaren en co-

303. El qual, a més d'oferir una aportació econòmica de trenta mil unces d'or a l'empresa, sol·licitava la mà d'una princesa aragonesa per al seu primogènit Andrònic: R. S. LOPEZ, *Genova marinara*, Messina-Milà, 1933, p. 70; S. RUNCIMAN, *I Vespri siciliani*, p. 273; Ch. E. DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane et le Maghrib*, p. 250.

304. R. S. LOPEZ, *Genova marinara*, p. 67 i 84; S. RUNCIMAN, *I Vespri siciliani*, p. 273-274.

muns, confiaren la seva defensa a un capità, seleccionat entre la noblesa local, i es col·locaren sota la protecció directa de la Santa Seu. La resposta de Martí IV, tal com era d'esperar, fou, emperò, negativa; excomunicà els rebels sicilians i els seus aliats: Miquel VIII, Guido da Montefeltro i els gibel·lins de la Itàlia septentrional.³⁰⁵

Al començament d'abril, tal com s'havia acordat, ibn al-Wazīr s'aixecà a Constantina contra el sultà de Tunis. Els preparatius a la Corona catalanoaragonesa, Sicília i el Magrib no havien avançat, però, a ritmes sincronitzats, atès que la flota encara no estava en condicions de salpar. La demora de l'executiu ibèric respecte dels seus aliats d'ultramar dimanava exclusivament de la magnitud de la seva contribució al projecte: des de gener de 1281, en tots els ports i platges importants de la «Confederació», una legió de fusters, ferrers, calafats i velers treballava en la construcció i en l'equipament d'embarcacions de tonatge i disseny diferents. L'organització financera de l'expedició —tasca delicada— era a càrrec de Rodrigo Jiménez de Luna, assistit per Huguet de Romaní, ciutadà de València. Els oficials reials s'esmerçaven a fons tant en la recaptació dels impostos extraordinaris i en l'enrolament de mariners i de mercenaris com en la canalització de matèries primeres per a la construcció naval i aliments vers les principals ciutats portuàries. El Regne de Mallorca també participà activament en aquests esforços militars. Jaume II, després de denunciar el tractat de 1278, havia prohibit comerciar a Ifrīqiya als seus súbdits,³⁰⁶ molts dels quals, durant la primavera de 1282, es dedicaren a practicar el cors contra els tunisencs.³⁰⁷ L'acord de Perpinyà, amb tres anys de retard, produïa, doncs, els efectes desitjats pels seus promotors, supeditava la política exterior del regne balear a la de la «Confederació». El 6 de juny de 1282 es feia a la mar, a Port Fangós, la flota catalana, comandada per Jaume Pere, fill bastard del rei. La joventut i la imperícia del novell almirall degueren suscitar recels entre els enrolats, atès que els assessors reials li adjuntaren dos marins sicilians de gran experiència: Conrad Lança i Roger de Llúria.

L'abastament d'un contingent naval d'uns cent quaranta vaixells³⁰⁸ devia necessitar importants quantitats de cereals, vi i carn. Les grans ciutats portuàries tenien la infraestructura que calia per a transformar el blat en bescurt, l'aliment central de la dieta de la tripulació i del passatge. N'hi va haver prou amb l'oferta interna de gra per a cobrir simultàniament la demanda ordinària de les ciutats i l'extraordinària de l'expedició? La collita de 1281 —com ja hem exposat— fou

305. A. POTTHAST, *Regesta Pontificum Romanorum*, II, p. 1769-1770.

306. Ch. E. DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane et le Maghrib*, p. 255.

307. AHM, LR, reg. 4, f. 61v i 62r.

308. B. Desclot, «Crònica», p. 467-468; R. Muntaner, «Crònica», a F. SOLDEVILA (ed.), *Les quatre grans cròniques*, p. 707-708; J. de SALAS, *La marina española en la Edad Media*, I, Madrid, 1925, p. 160-166.

escassa en algunes zones cerealistes de la «Confederació», circumstància que explica que el monarca prorrogués el vet a l'exportació de cereals vigent des del maig d'aquell any.³⁰⁹ Les tensions, durant el primer trimestre de 1282, degueren aflorar a la franja litoral; l'augment de la demanda està documentat per al sector meridional.³¹⁰ La situació no devia ser gaire més bona a la ribera catalana, més urbanitzada, a les drassanes de la qual es construïen bona part de les embarcacions i d'on salparien cap al port de concentració de la flota. D'una lectura atenta dels registres de cancelleria coetanis es pot inferir, emperò, que les restriccions a l'exportació i la probable afluença d'excedents externs, captats pels comerciants catalans i valencians, haurien garantit, com a mínim fins al final de l'hivern, un cobriment suficient de la demanda interna, atès que el monarca, entre l'11 de gener i el 18 de març, féu tres concessions d'exportació, a un membre de la família reial,³¹¹ a un representant de l'alta noblesa aragonesa³¹² i a un dels seus assessors.³¹³ Tampoc no concorda amb un hipotètic context de gran carestia l'ordre reial de tornar al mercader sicilià Salimbene el contingent de cereals que li havia sostret, a Barbaria, el corsari valencià Jaume Garrius;³¹⁴ tot i que la iniciativa podria formar part també d'una operació de propaganda exterior, d'una estratègia dissenyada pels assessors del rei per a millorar la seva imatge entre els sicilians durant els preparatius de l'ofensiva.

Malgrat tot, la incidència de l'abastament de la flota en la demanda interna de gra s'incrementaria durant el segon trimestre de 1282, quan els oficials reials, en ple període de la «soldadura», procedien a organitzar, a les principals ciutats portuàries, la mòlta dels cereals per a la fabricació del bescuit. Els registres de cancelleria no documenten cap llicència reial d'exportació a partir del 18 de març. És probable que, al llarg de la primavera, els mercaders, atrets per l'alça dels preus, donessin prioritat a les importacions de gra; operacions que, si s'haguessin produït, haurien generat exclusivament documentació notarial, un tipus de font escrita de la qual només ens ha arribat una mínima part. Tot i que el contraban, al segle XIII, constituïa una activitat delictiva molt estesa, és poc probable que, arran dels recels suscitats en tota la Mediterrània occidental per la magnitud i l'autèntica finalitat dels preparatius militars de Pere el Gran, els carregaments de gra desembarcats a

309. Vegeu *supra*, p. 92.

310. Jaume Garrius —que el 1277 ja gaudia d'una patent de cors (Ch. E. DUFOURCO, *L'Espagne Catalane et le Maghrib*, p. 198, nota 2)— desvià cap a Dènia un carregament de blat, propietat d'un mercader sicilià, que havia capturat en aigües del Magrib (ACA, C, reg. 44, f. 213v). Alda Fernández transferí, després d'obtenir la corresponent llicència reial de circulació, dos-cents cafissos de blat des dels seus dominis aragonesos al Regne de València. (ACA, C, reg. 44, f. 213v i 224v.)

311. Pedro Fernández, fill de Jaume I i Berenguera Fernández (ACA, C, reg. 44, f. 218r).

312. Ximeno de Urrea (ACA, C, reg. 50, f. 225v).

313. Joan de Pròixida (ACA, C, reg. 44, f. 215r).

314. Vegeu *supra*, nota 310.

la «Confederació» procedissin de Provença, Sicília o Nàpols, territoris sota jurisdicció angevina, ni de la Toscana, àrea güelfa. Els homes de negoci catalans i valencians només haurien pogut captar obertament, doncs, excedents de gra als regnes ibèrics, concretament a Castella, atès que a Navarra la demanda interna, durant el primer semestre de 1282, superà àmpliament l'oferta.³¹⁵

La gran flota catalana, després d'una breu escala a Menorca, enclavament musulmà autònom del Regne de Mallorca, fondejà, el 28 de juny de 1282, davant del port d'Alcoll, als confins occidentals d'Ifrīqiya. Els expedicionaris, que ocuparen sense combat la petita ciutat, havien arribat tanmateix tard a la cita. La situació, durant les setmanes anteriors, havia experimentat canvis importants al Magrib oriental: la revolta havia estat esclafada i el soldà de Tunis, després de desfer-se d'al-Wazīr, controlava el districte de Constantina. El nou context obligà els assessors de Pere el Gran a replantejar els objectius de l'ofensiva; decidiren construir un recinte fortificat a la costa, no endinsar-se en el sultanat hàfsida, un territori hostil, i prioritzar la conquesta de Sicília, on s'afermava la insurrecció antiangevina.

Així doncs, la campanya africana³¹⁶ només es perllongà dos mesos, fins a finals d'agost. La flota, un cop desembarcades les tropes, es dedicà a recórrer la costa, des de Djidjelli fins a Bona, desallotjant la població autòctona. Ulteriors ràtzies pels territoris prelitorals proporcionaren captius i ramats, però no cereals, per la qual cosa la host hagué de ser proveïda des de Barcelona, Tortosa, València, Dènia i Mallorca,³¹⁷ d'on arribaven quasi diàriament a Alcoll una vintena de naus. De manera que els catalans controlaven sense problemes les costes de Barbaria central. Aquest domini naval indiscutit permeté a Pere el Gran —que havia enviat una ambaixada a Martí IV per a sol·licitar-li que conferís a l'ofensiva anti-hàfsida la condició de croada—³¹⁸ romandre al Magrib sense adoptar decisions precipitades, tot simultaniejant una guerra d'escaramusses contra els musulmans amb un suport amesurat a la insurrecció antiangevina.³¹⁹

315. Vegeu *supra*, p. 93, i *infra*, p. 109.

316. Analitzada detalladament per Ch. E. DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane et le Maghrib*, p. 255-259.

317. La participació balear en les diverses fases de l'ofensiva catalana sobre les dues ribes del canal de Sicília, tot i haver quedat reflectida en els registres de la Cancelleria Reial, ha passat pràcticament despercebuda. Per a una breu però documentada anàlisi d'aquesta contribució vegeu A. RIERA I MELIS, *La Corona de Aragón y el Reino de Mallorca*, p. 59.

318. Ch. E. DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane et le Maghrib*, p. 254.

319. Mitjançant la tramesa puntual de cinquanta nobles aragonesos amb els seus respectius seguicis: B. de Neocastro, «Historia sícula», edició a cura de C. Paladino, a L. A. MURATORI, *Rerum Italianicarum Scriptores*, nova sèrie, XIII, Città di Castello/Bolonya, 1922, p. 33-36; S. RUNCIMAN, *I Vespri siciliani*, p. 292.

Els rebels sicilians, mentrestant, lliuraven, amb un discret ajut financer de Bizanci i militar de la Corona catalanoaragonesa i Gènova,³²⁰ una doble batalla: a Messina, contra una nova flota enviada per Carles d'Anjou, i a la Santa Seu, reiterant a Martí IV la sol·licitud que els acceptés sota la seva sobirania directa. El rebuig ferm del pontífex de les propostes de Pere el Gran i de les ciutats sicilianes reforçà la cohesió en el camp antiangeví, per la qual treballava intensament Joan de Pròixida. La negativa del papa a concedir cap mena de suport fiscal o simbòlic a la campanya contra Ifrīqiya induí els assessors del rei a rendibilitzar en un altre escenari els efectius militars mobilitzats. Els insurrectes sicilians, davant la inviabilitat del projecte de transformar l'illa en un conjunt de comuns autònoms, estudiaven coetàniament altres sortides. Els dirigents locals, amb l'assessorament interessat dels exiliats, col·legiren al cap d'unes setmanes que la solució més assequible consistia a substituir la dominació de Carles d'Anjou, un sobirà francès, per la de Pere el Gran, un altre monarca estranger però casat amb l'última hereva de la gran dinastia dels Hohenstaufen. La prudència i el principi de legitimitat els induïren a acceptar la solució catalanoaragonesa. Durant la segona quinzena d'agost, arribaren a Alcoll dues legacions sicilianes per sol·licitar al rei que protegís l'illa de l'expedició punitiva promoguda per Carles d'Anjou. Pere el Gran, que havia seguit atentament la gènesi de la proposta, acceptà, després d'unes breus negociacions, la demanda. Als darrers dies d'agost, el cos expedicionari catalanoaragonès abandonà el Magrib, després d'haver incendiat la fortalesa que havia construït i una part de la ciutat d'Alcoll, rumb a Sicília. En la política mediterrània de la Corona d'Aragó, el vessant italià eclipsaria, des d'aleshores i al llarg d'unes quantes dècades, l'africà. L'objectiu sicilià relegaria a un segon pla el magribí: l'expedició de Constantina acabaria, doncs, a Trapani. Amb l'entrada triomfal de Pere el Gran, el 30 d'agost de 1282, a la ciutat, la revolta siciliana passava de ser un enfrontament regional a un gran conflicte internacional; esdevenia una contesa prolongada i de llarg radi d'acció, en què es veurien involucrades gradualment totes les potències mediterrànies i els interessos dels sicilians passarien a un segon pla.

Pere el Gran havia salpat de Port Fangós el 6 de juny de 1282, en ple temps de la sega, rumb a Alcoll, on havia romàs, al capdavant de l'esquadra, fins a la fi de l'agost. Com havien funcionat durant aquests tres mesos els mercats de gra entre Figueres i Vilajoiosa? En quina mesura la campanya de Constantina havia afectat el funcionament dels circuits frumentaris a la Mediterrània nord-occidental? Qualsevol anàlisi de la conjuntura s'ha d'iniciar amb una avaluació de la collita de 1282. Les messes foren normals a Navarra i a Castella.³²¹ Una tardor humida i un hivern fred havien delmat, en canvi, dos anys consecutius els esplets a la vall del Taro; el sester de blat,

320. S. RUNCIMAN, *I Vespri siciliani*, p. 297.

321. A. RIERA I MELIS, «Els pròdroms de les crisis agràries», p. 49 i 56.

durant el segon semestre de 1282, no baixà, a Parma, dels 8 sous imperials i el d'es-pelta, dels 5 sous imperials.³²² La persistència de la carestia obligà les autoritats municipals a reforçar les mesures adoptades l'any anterior: les subvencions per a les importacions de gra passaren de 18 a 20 diners imperials per sester, per al blat, i dels 8 als 10 diners imperials per sester, per a qualsevol altre cereal panificable.³²³ Els capitals necessaris per a pagar els comerciants foren aportats per les institucions, començant pel bisbat, i pels estaments privilegiats. La penúria també es féu notar coetàniament a l'altra vessant dels Apenins, a la vall de l'Arno: el blat, durant la tardor, es venia a Florència a 17 sous el sester, preu catalogat com *grandissimo caro* pel cronista local Giovanni Villani.³²⁴ Al nord dels Alps, l'anyada degué ser bastant millor, atès que només es registra una mala collita a la vall del Mosel·la, on la ciutat de Metz sofrí, per segon any consecutiu, una carestia.³²⁵ La informació aportada pels registres de la Cancelleria Reial permet suposar que, el 1282, les collites haurien tornat a quedar lleugerament per sota del nivell ordinari.

Tal com ja hem exposat, el proveïment de la flota i la demanda ordinària de les ciutats havien esgotat, a la primavera, les reserves de gra de la Corona d'Aragó. La collita de 1282, quelcom més abundosa que la de l'any anterior però sense assolir la magnitud de les normals, i la necessitat imperiosa d'abastar no sols de blat sinó també de cereals secundaris la host que operava al Magrib³²⁶ impediren capgirar la situació. El lloctinent, l'infant Alfons, mantingué inalterades les mesures adoptades pel seu pare: el 14 d'agost prorrogà el vet d'exportació de gra i de cavalls en tota la «Confederació»³²⁷ i s'abstingué de concedir llicències de treta als estaments privilegiats. La seva acceptació que el bisbe d'Osca saldés amb el lliurament de 140 cafissos de blat un deute contret amb el sobirà³²⁸ demostra que fins i tot a la casa reial, el principal productor, mancava aleshores gra. La notícia del desembarcament, el 30 d'agost, de la flota a Trapani, al conegut graner sicilià, fou interpretada, emperò, com la fi de les dificultats, de les restriccions al lliure comerç, pels mercaders catalans i valencians, els quals redoblaren la pressió sobre els oficials de duanes. Les seves exigències, en un context encara no consolidat, eren tanmateix precipitades; raó per la qual l'infant, la segona setmana de setembre, no solament reiterà als recaptadors de la lleuda de Canfranc i als guardians dels ports de mar que les exportacions de cereals i de cavalls continuaven prohibides, fins i tot les destinades

322. «Chronichon Parmense», col. 797.

323. «Chronichon Parmense», col. 797-798.

324. «Historia Universalis a condita Florentina usque ad Annum MCCCXLVIII», a L. A. MURATORI, *Rerum Italicarum Scriptores*, XIII, col. 297.

325. J. SCHNEIDER, *La ville de Metz*, p. 266-267.

326. Vegeu *supra*, p. 98.

327. ACA, C, reg. 59, f. 60v.

328. ACA, C, reg. 59, f. 69r.

a Sicília, sinó que, a més, els incità a perseguir els transgressors i els prohibí expressament concedir permisos d'exportació.³²⁹ La prudència del lloctinent contrastava, doncs, amb l'excitació dels comerciants d'arreu de la «Confederació». Durant la primera quinzena de setembre, alguns proveïdors de la host, aprofitant l'eufòria i el descontrol provocats a l'illa per la coronació de Pere el Gran, es dedicaven ja a l'exportació clandestina, des de Trapani, de cereals i altres vitualles.³³⁰ Al cap d'unes setmanes, a mitjan octubre, diversos armadors de la Ciutat Comtal oferiren els respectius llenys al lloctinent reial per a traslladar gratuïtament un petit contingent de cavallers a Sicília, a canvi de sengles llicències d'exportació, lliures d'impostos, de carregaments de gra,³³¹ l'oferta no era altra cosa que una variant del sistema que s'utilitzava per finançar les ambaixades a Llevant. Amb el reinici de les importacions de blat sicilià, tot i que fossin encara fraudulentos, s'iniciava per a les grans ciutats litorals catalanes i valencianes una nova època.

3.2. *Els circuits interns del gra*

La font més idònia per a reconstruir els itineraris interiors i el comerç exterior dels cereals són les escriptures notariales, un tipus de documentació escassa —tal com hem advertit— per al segle XIII. L'historiador ha de compensar parcialment, doncs, aquesta mancança heurística amb l'explotació exhaustiva de l'abundant documentació oficial disponible, de les llicències reials de circulació i d'exportació. Ja hem exposat també les dificultats metodològiques que planteja la utilització d'aquestes fonts. Desapareixen durant les èpoques de bones collites, quan, com a conseqüència de la magnitud dels excedents, el lliure comerç no comprometia l'abastament frumentari de ciutats i viles, ni provocava sobtades contraccions quantitatives ni qualitatives del consum de pa, l'aliment bàsic entre les capes populars urbanes i rurals. En les conjuntures difícils, quan per causes endògenes o exògenes la demanda interna superava l'oferta o l'afany de lucre induïa els mercaders a emprendre operacions especulatives, les autoritats regionals i locals prohibien, per evitar tensions, la sortida de gra de les respectives circumscripcions. Els perjudicats per aquestes restriccions —nombrosos i de condició social molt diversa— denunciaven la situació al sobirà, el qual, a canvi de compensacions, els solia concedir permisos de lliure circulació.

La tardor de 1276, durant la crisi provocada per la coincidència d'una collita minsa amb el segon aixecament general dels mudèjars valencians,³³² el sobirà auto-

329. ACA, C, reg. 59, f. 88r i 90r.

330. ACA, C, reg. 53, f. 15v.

331. ACA, C, reg. 59, f. 122r-122v.

332. Vegeu *supra*, p. 81-82.

ritzà Otger de Puigdorfilà³³³ i Dalmau de Seron³³⁴ a extreure sengles contingents de blat d'Ademús i del regne d'Aragó, respectivament, amb destinació a la franja costanera valenciana, on la carestia, amb la presència de la host reial, devia ser intensa. Al cap d'uns mesos, al desembre, abans de reiniciar l'ofensiva contra els rebels,³³⁵ incentivà fiscalment l'afluència de gra cap a les comarques meridionals de la «Confederació» amb l'exempció de pagament de tot tipus d'aranzels als mercaders de Tortosa que traslladessin gra aragonès des del Delta fins als ports valencians.³³⁶

Cinc anys més tard, l'11 d'agost de 1281, immediatament després d'una altra mala collita i en un context de restriccions comercials generalitzades, en què el vet reial a l'exportació tornava a coincidir amb nombroses prohibicions comunals de treta,³³⁷ Pere el Gran notificà als seus oficials a Montblanc que permetessin als homes de l'Arboç, vila de l'Alt Penedès, treure gra de la capçalera del Francolí amb destinació a Barcelona, Vilafranca del Penedès o altres ciutats catalanes, sempre que els sol·licitants es comprometessin a no desviar els carregaments vers el camp o la ciutat de Tarragona,³³⁸ territori de senyoriu.³³⁹ Durant aquella setmana ordenà, a més, als seus agents fiscals a Pina que deixessin d'exigir el peatge de l'Ebre als templers pel blat que enviaven des de Saragossa cap a Tortosa, alhora que els recordava que l'orde gaudia d'immunitat aranzelària en aquesta important via fluvial.³⁴⁰

Els preparatius de l'ofensiva contra Ifríqiya i Sicília incrementaren, durant la primavera de 1282, la carestia que, des de la mala collita de l'any abans, s'arrossegava en moltes regions de la «Confederació». Els preus dels cereals degueren experimentar una pujada important —com hem exposat més amunt— tot assolint les cotes màximes a les ciutats portuàries catalanes i valencianes, atès que, en plena època de la «soldadura», l'alta demanda ordinària dels mercats locals va coincidir amb l'extraordinària generada per la construcció de la flota i el proveïment de la host. La dissimetria dels preus induiria Alda Fernández, membre de la noblesa aragonesa, a trametre dos-cents cafissos de blat, des dels seus dominis, ubicats probablement a la vall de l'Ebre, cap al litoral valencià; la transferència només es pogué realitzar, emperò, després d'obtenir el corresponent permís reial de circulació.³⁴¹ La necessitat d'abastar la host durant la seva estada a Constantina degué exigir un esforç sostingut que acabà per generar carestia fins i tot a l'arxidiòcesi de

333. ACA, C, reg. 38, f. 69v.

334. ACA, C, reg. 38, f. 73v.

335. Suspesa transitòriament per les cerimònies de la seva coronació.

336. ACA, C, reg. 38, f. 106r.

337. Vegeu *supra*, p. 92-93.

338. ACA, C, reg. 50, f. 144v.

339. El titular del qual, des de la conquesta i ulterior colonització feudal, era l'arquebisbe.

340. ACA, C, reg. 50, f. 160r-160v.

341. ACA, C, reg. 44, f. 224v.

Saragossa, la principal àrea productora de gra de la «Confederació»: el 2 de setembre, tres dies després de l'entrada triomfal de Pere el Gran a Palerm, l'infant Alfons autoritzava Jucef ben Bruco a traslladar a la capital aragonesa els cereals de què disposava a Fuentes de Ebro;³⁴² aquesta insòlita referència a una circulació ascendent dels cereals per la gran via fluvial constitueix un bon indicador dels desajustos generats pel bruscat creixement de la demanda en els circuits interns del gra.

Les llicències de lliure circulació reflecteixen clarament tant les comarques productores, els mercats de consum i els itineraris que els connectaven com els col·lectius perjudicats per les restriccions comercials dels consells municipals. Entre les àrees excedentàries de gra destacava la vall de l'Ebre, seguida a gran distància per les capçaleres del Túria (Ademús) i del Francolí (Montblanc). Els principals centres de destinació eren les ciutats portuàries (Barcelona, Tortosa, València, Tarragona, Peníscola i Dénia) i prelitorals (Girona, Vilafranca del Penedès i Xàtiva). Els cereals, en els anys normals, fluïen, doncs, des de les regions interiors vers la façana marítima; només en situacions d'emergència el tràfic canviava de sentit. L'Ebre s'havia convertit en el gran eix comercial i els mercats reguladors n'eren Saragossa, centre de captació d'excedents per al conjunt de les regions occidentals de la Corona catalanoaragonesa, i Tortosa, per on els carregaments sortien al mar rumb a les ciutats litorals de la «Confederació» o als grans emporis mediterranis.

En el comerç interior dels cereals els mercaders cristians (Otger de Puigdorfi-la i Dalmau de Seron) i jueus (Jucef ben Bruco) competien amb terratinents nobiliaris (Alda Fernández) i pagesos acomodats, que, en les èpoques d'escassetat, capturaven els excedents de les comarques circumdants per abastar la pròpia vila o canalitzar-los fins i tot —com es desprèn de la llicència reial obtinguda pels veïns de l'Arboç— vers els mercats urbans pròxims.

Aquesta darrera referència documental és especialment interessant, atès que, a més de confirmar que la capçalera del Francolí era una de les regions cerealistes de la Catalunya Nova, podria posar de manifest que el sobirà, amb les repetides abrogacions de les barreres locals no pretendria liberalitzar la circulació dels cereals per tota la «Confederació», sinó afavorir l'abastament de les ciutats i dels territoris de reialenc. Els assessors del monarca, amb una mentalitat típicament feudal, devien concebre encara la Corona catalanoaragonesa com un àmbit econòmic dual, en el qual coexistirien i concorrerien dues àrees econòmiques clarament diferenciades, la de reialenc, amb un elevat coeficient d'articulació, i la senyorial, més compartimentada. En les èpoques de carestia, Pere el Gran no devia planificar, doncs, conjuntament i equitativa la forniture de totes les circumscripcions administratives de la «Confederació», sinó que prioritzaria les de reialenc i postergaria les de senyoriu. Els excedents frumentaris generats en el patrimoni reial només es podrien canalitzar vers els se-

342. ACA, C, reg. 59, f. 82v.

TAULA 5
Llicències reials de circulació interna de cereals (1276-1282)

<i>Data de la transacció</i>	<i>Concedent</i>	<i>Concessionari</i>	<i>Tipus de cereal</i>	<i>Quantitat</i>	<i>Origen</i>	<i>Destinació</i>	<i>Context</i>
1276, octubre, 27	Pere el Gran	Otger de Puigdorfilà	blat		Aragó	València	Després d'una collita escassa i del segon aixecament dels mudèjars valencians
1276, novembre, 1	Pere el Gran	Dalmau de Seron	blat		Ademús	València?	
1281, agost, 11	Pere el Gran	Veïns de l'Arboç	blat		Capçalera del Francolí	Barcelona, Vilafranca del Penedès o qualsevol altra ciutat catalana	Després d'una collita escassa
1282, abril, 17	Pere el Gran	Alda Fernández	blat	200 cafissos	Aragó?	València	Durant els preparatius de la flota d'Ifríqiya/Sicília
1282, setembre	Infant Alfons	Jucef ben Bruco	blat i altres cereals		Fuentes de Ebro	Saragossa	Al cap d'unes setmanes del desembarcament de la host catalanoaragonesa a Sicília

nyorius laics o eclesiàstics després d'haver garantit un proveïment fluid i a preus assequibles als seus súbdits directes. És de suposar que la senyoralla devia procedir, a escala dels respectius dominis, amb una lògica pareguda. El sobirà, durant les èpoques de crisi de baixa intensitat, feia respectar estrictament, tanmateix, les exempcions aranzelàries dels col·lectius privilegiats, amb la finalitat de reduir els costos de transport dels seus carregaments de gra, especialment al llarg de les rutes que conduïen a les deficitàries ciutats marítimes. Només en les conjuntures d'emergència, per evitar explosions socials i aldarulls, obligava els seus oficials, els membres de les altes jerarquies nobiliàries i eclesiàstiques, i els consistoris a compartir els contingents de gra emmagatzemats en les respectives circumscripcions; els reflexos acaparadors aleshores havien de recular davant la necessitat de garantir un abastament mínimament equilibrat arreu de la «Confederació».

3.3. *Els mercats de destinació de les exportacions*

En els registres de cancelleria de Pere el Gran, com en els del seu pare Jaume I, les llicències de circulació interna de cereals coexisteixen amb les d'exportació. Aquest

tipus de document només es concedia també en els períodes de dificultats, quan, per causes internes o externes, s'havia vetat la treta de gra. Reflectien, doncs, les exportacions legals extraordinàries; les ordinàries, efectuades en les èpoques d'obertura de fronteres, generaven contractes privats i anotacions comptables en els registres de recaptació de les lleudes, dues modalitats de fonts molt limitades per l'època. Els permisos d'exportació constituïen l'expressió d'una sèrie de contradiccions; emanaven de contrastos conjunturals entre el bé comú i el lucre privat, entre els interessos d'amplis sectors de la societat i els d'uns col·lectius reduïts però poderosos, àvids de vendre cereals als mercats més mal assortits, sense tenir en compte la seva ubicació respecte als confins estatals. Les llicències d'exportació reflectien, doncs, caresties dissimètriques, conjuntures en què els preus interns no podien competir amb els exteriors. Eren un efecte de la complexa coexistència del dirigisme econòmic del sobirà amb el dret de lliure comerç dels homes de negocis i els grans terratinents. Havien esdevingut una mesura eficaç i fiscalment rendible envers el contraban. Les llicències d'exportació, d'altra banda, no s'han d'interpretar —encara que la seva redacció ho suggereixi— com una mostra de la generositat reial, perquè implicaven contrapartides tàcites; el monarca les concedia sempre a canvi d'alguna altra cosa; les utilitzava tant per a obtenir diners en efectiu o a crèdit dels col·lectius solvents, com per a comprar-ne la lleialtat. I per això mateix algunes dimanaven més de dèficits pressupostaris del sobirà que de la insuficiència de les collites, de la seva necessitat d'obtenir ingressos extraordinaris que del nivell de desabastament de les ciutats, de penúries induïdes que d'escassetats efectives. La utilització d'aquestes fonts —com hem advertit— és sempre més complexa que la dels contractes privats, atès que ha d'incloure sistemàticament una anàlisi detinguda del context.

Entre abril de 1276 i maig de 1277, la Corona catalanoaragonesa travessà una època de dificultats, provocada per la combinació d'una collita escassa amb dos conflictes interns: el segon aixecament dels mudèjars valencians i una revolta de la noblesa catalana. Els poders locals —com ja s'ha exposat— havien aconseguit que el sobirà, davant la magnitud de la carestia, prohibís, el 31 d'agost de 1276, immediatament després de les messes, les exportacions de gra.³⁴³ La crisi no quedà circumscrita, emperò, a la «Confederació»; durant l'hivern i la primavera següents afectaria també Navarra, Llenguadoc, Provença i la Itàlia septentrional.³⁴⁴ La instauració del vet no va implicar, malgrat tot, una actitud d'autocontenció per part del nou monarca, el qual, seguint l'exemple del seu pare, concedí llicències de treta. El 22 de novembre, tot just després de la contracció provocada per la sembra en les reserves de gra, va autoritzar Gastón de Castellote, membre probablement de la petita noblesa aragonesa, a exportar de Fréscano, localitat de la rodalia de Borja, fronterera amb

343. Vegeu *supra*, p. 82.

344. Vegeu *supra*, p. 83-85.

Navarra, 42 cafissos de blat —una quantitat modesta— amb destinació a Tudela,³⁴⁵ on la crisi era aleshores quelcom més intensa. Al cap d'unes quantes setmanes, durant l'hivern, Domenico della Porta adquiria, en una sèrie de localitats no precisades de la vall de l'Ebre, diverses partides de gra per compte de la host del rei de França,³⁴⁶ que estava finalitzant la conquesta del regne de Navarra, on instauraria, aprofitant la minoria de Joana I, una branca col·lateral dels Capets, després de tallar-hi els vincles que havia establert un sector de la noblesa amb Alfons X de Castella. Les trameses, en aquest darrer cas, degueren ser d'una magnitud suficient per a concitar tensions socials a les àrees d'adquisició o de trànsit, atès que el sobirà ordenà als seus oficials que s'efectuessin discretament.³⁴⁷ Els elevats preus assolits pel blat durant l'època de la «soldadura» de 1277 a la Ligúria induiria tant els mercaders catalans com els genovesos a adquirir llicències d'exportació: el sobirà autoritzava Guillem de Llogaia,³⁴⁸ el 10 d'abril, i Giovanni della Volta,³⁴⁹ el 10 de juny, a treure de Peníscola i del litoral valencià, respectivament, sengles contingents de blat —de quantia no especificada— i traslladar-los a Gènova o a qualsevol altra plaça cristiana.

Els vets a l'exportació, en alguns casos, no s'establien tanmateix per pal·liar els efectes d'una carestia, sinó amb finalitats polítiques o recaptatòries. El 14 de juliol de 1280, Pere el Gran, després d'una collita normal a la «Confederació» i tot just desfeta, a Balaguer, una de les successives revoltes de l'alta noblesa catalana, prohibí, sota pena de cinc-cents morabatins, que en el Regne de València es poguessin treure cereals i altres aliments bàsics així com matèries primeres estratègiques.³⁵⁰ Al cap d'un temps, el 13 d'agost, desautoritzà les exportacions en tota la «Corona catalanoaragonesa».³⁵¹ La mesura no coincidia amb cap increment puntual de la demanda exterior, atès que els esplets també havien estat normals a la resta d'estats cristians ibèrics i de la conca occidental de la Mediterrània. Obeïa exclusivament, doncs, a causes de natura estrictament política, exògenes; fou implantada després de comprovar que alguns mercaders pisans, genovesos i d'altres nacionalitats re-exportaven al Magrib bona part dels cereals que havien tret, després de pagar les càrregues aranzelàries ordinàries, dels ports de la «Confederació». Els assessors del sobirà, amb la proposta d'instauració del vet de treta, intentaven, doncs, tallar les exportacions de gra al sultanat de Tunis, generar-hi una carestia, i obtenir del soldà un impost anual i un accés il·limitat als ports hàfsides per a les flotes catalanes,

345. ACA, C, reg. 38, f. 85r.

346. ACA, C, reg. 38, f. 120r, i reg. 39, f. 133r.

347. «Tamen licencias concedatis caute, sine magna publicitate et absque preconizacione, ne super hoc, per dictum regnum, rumor validus vel scandalum oriatur»: ACA, C, reg. 38, f. 120r.

348. ACA, C, reg. 39, f. 184v.

349. ACA, C, reg. 39, f. 199v.

350. ACA, C, reg. 48, f. 84r.

351. ACA, C, reg. 48, f. 118r.

a més de gravar amb una taxa extraordinària les exportacions de gra a la «Confederació». Uns preus interns baixos induïrien, al cap d'unes setmanes, Cervià de Riera,³⁵² un membre de l'alta burgesia barcelonina que havia optat per l'administració pública,³⁵³ i Ximeno de Urrea,³⁵⁴ un representant de l'alta noblesa aragonesa i col·laborador directe del monarca, a sol·licitar sengles llicències de tretja. La primera especifica que al carregament —la magnitud del qual no precisa— no se li aplicaran les lleudes, els peatges i altres impostos comercials. La segona indica, en canvi, la quantitat de cereals exportables, 1.000 cafissos de blat, que equivaldrien, si la mesura emprada fou la de Saragossa,³⁵⁵ a 1.793,6 hectolitres. L'absència de qualsevol esment sobre els mercats de destinació fa pensar que els titulars d'ambdues llicències s'havien compromès a encaminar les corresponents partides de gra cap a territoris cristians de la conca occidental de la Mediterrània que aleshores no tinguessin contenciosos pendents amb la «Confederació», com Gènova o altres grans ciutats italianes filogibel·lines, on una forta concentració demogràfica i un *contado* reduït o poc fèrtil generaven un dèficit gairebé sistemàtic de forment i garantien, per tant, uns bons preus als proveïdors externs. L'exemple dels dos concessionaris no fou seguit, però, per altres comerciants i productors, que devien considerar més rendible continuar fent contraban amb Barbaria.

El sistema de llicències d'exportació no degué reduir sensiblement, tanmateix, el tràfic clandestí amb Ifriqiya, ni es degué convertir en una important font d'ingressos fiscals. El sobirà restablí, el 15 de febrer de 1281, la llibertat de comerç a tota la Corona catalanoaragonesa, però amb dues restriccions importants: les trameses d'aliments bàsics i matèries primeres d'índole militar quedaven circumscrites als territoris cristians aliats de la «Confederació», excepte Mallorca i Montpeller, per tal com els negociants locals, aprofitant el tractat de pau i comerç vigent des de 1278,³⁵⁶ els reexportaven al Magrib Oriental;³⁵⁷ les tameses de gra i de cavalls als mercats exteriors continuaven prohibides.³⁵⁸ La creació del Regne de Mallorca no havia degradat, doncs, el valor estratègic de l'arxipèlag balear i del senyoriu occità, que continuaven sent, tant per als comerciants catalans com per als del Baix

352. ACA, C, reg. 46, f. 47v, i reg. 48, f. 128r.

353. Com es pot comprovar pels seus futurs càrrecs: custodi de les drassanes de Barcelona, el 1283; guardià dels ports de València, aquell mateix any; agent comercial de l'infant Jaume, durant la seva estada a Sicília el 1289, i cònsol dels catalans a Tunis, el 1291. (Ch. E. DUFOURCOQ, *L'Espagne Catalane et le Maghrib*, p. 263, nota 1, p. 296, nota 3, i p. 298; S. P. BENSCH, *Barcelona i els seus dirigents*, p. 314.)

354. ACA, C, reg. 44, f. 192r.

355. La capacitat de la qual era de 179,36 litres: S. LLENSA de GELCEN, *Breve historia de las mediodas agrarias*, p. 42.

356. Vegeu *supra*, p. 87.

357. «No volen tenir lo vet del senyor rey de portar les coses en terra de sarrayns e de sos enamics» (ACA, reg. 49, f. 28v. Vegeu també *infra*, p. 109).

358. ACA, C, reg. 49, f. 28v.

Llenguadoc i de la Itàlia septentrional, dues escales obligades en els seus viatges a Barbaria; ni el recent signat acord de Perpinyà va assolir inicialment el grau d'eficàcia que havien calculat els assessors de Pere el Gran.³⁵⁹

El tractat de Perpinyà, pel fet de no garantir encara al govern de la «Confederació» un control efectiu sobre l'activitat exterior dels homes de negocis i dels armadors d'ambdós enclavaments, no havia eliminat totes les seqüeles que les anacròniques disposicions successòries de Jaume I havien provocat en la projecció mercantil i política catalanoaragonesa per la Mediterrània. Tot i que les restriccions mercantils continuaven vigents pel que fa als cereals, Pere el Gran, el 25 de febrer, autoritzà Jordà Despuig —membre d'una família barcelonina a la qual una important acumulació de capital³⁶⁰ i la participació en el govern municipal³⁶¹ acabaven d'obrir les portes del patriciat urbà—³⁶² a exportar 50 cafissos de blat, des de Castelló, al port castellà d'Alacant.³⁶³

L'auge del contraban va induir els consellers reials, per a qui els plantejaments econòmics dels mercaders no constituïen cap enigma, a redissenyar les últimes mesures reguladores del comerç exterior. L'11 de març, només vint-i-quatre dies després de la liberalització parcial de les exportacions, Pere el Gran autoritzava la tramesa d'aliments, inclosos els cereals, i de matèries primeres estratègiques a tots els territoris cristians amb els quals mantenia relacions diplomàtiques; però, per tal d'evitar frauds, els exportadors haurien de sol·licitar una autorització específica al corresponent guardià del port, en la qual constarien tant la plaça de destinació com el compromís del concessionari d'acreditar documentalment, a la tornada, que el carregament hi havia estat efectivament desembarcat.³⁶⁴ El rei, sempre atent a les possibilitats fiscals del comerç exterior, va establir, a més, que els guardians dels ports, per a despatxar l'esmentat permís, percebrien una taxa de 4 diners de València o 3 diners jaquesos; una nova renda reial que se sumava a les lleudes, els peatges i altres impostos comercials que ja gravaven els carregaments en el seu llarg viatge des dels mercats interns d'origen fins als exteriors de destinació. Per desactivar parcialment les queixes que la nova càrrega fiscal suscitaria entre els mercaders i productors de cereals, el sobirà disposà coetàniament que tot el blat aragonès que baixés per l'Ebre no es desembarqués a Amposta sinó a Tortosa, on les despeses de la ruptura de càrrega eren bastant inferiors.³⁶⁵ La nova normativa no va afectar

359. A. RIERA I MELIS, *La Corona de Aragón y el reino de Mallorca*, p. 56-58.

360. Forjada amb el comerç de draps (S. P. BENSCH, *Barcelona i els seus dirigents*, p. 274, nota 67) i l'exploració de vaixells (R. Muntaner, «Crònica», p. 894).

361. S. P. BENSCH, *Barcelona i els seus dirigents*, p. 274, nota 67.

362. F. SOLDEVILA, *Les quatre grans cròniques*, p. 1184.

363. ACA, C, reg. 49, f. 49r.

364. ACA, C, reg. 49, f. 50v.

365. ACA, C, reg. 49, f. 50v.

tampoc els grans productors privilegiats, atès que, el 14 de març, Ximeno de Urrea tornava a obtenir directament del sobirà, no del guardià del port, una llicència que el facultava a treure dels seus dominis del Baix Aragó, pel litoral valencià, 400 cafissos saragossans de blat.³⁶⁶

Durant la primavera de 1281, algunes caresties locals, provocades per la liberalització onerosa de les exportacions, complicaren la «soldadura» en algunes regions de la Corona catalanoaragonesa. La pressió dels poders locals i uns presagis pessimistes sobre la magnitud de la pròxima collita van obligar el monarca, a les vigílies de l'inici de la sega, a prohibir l'exportació no solament de cereals, sinó de la resta d'aliments bàsics a tota la «Confederació» per tal d'evitar una brusca pujada de preus.³⁶⁷ Les messes foren efectivament molt migrades i generaren penúria en diverses circumscripcions catalanes i aragoneses, circumstància que no dissuadí, emperò, el sobirà de concedir diverses llicències d'exportació: durant l'estiu, autoritzà el mestre del Temple a enviar, des de qualsevol port valencià, una nau carregada de blat als seus establiments de Llevant³⁶⁸ i a Andrés de Arnedo a treure, per aquest mateix sector del litoral, 300 cafissos valencians de panís amb destinació a Gènova,³⁶⁹ Arnau del Bosc,³⁷⁰ notari reial i antic assessor de Jaume I,³⁷¹ i el bisbe de Tortosa³⁷² obtingueren, quasi tot seguit, sengles concessions d'expedició que els facultaven a exportar, respectivament, 1.000 cafissos ilderencs i 2.000 cafissos saragossans de blat del Delta a qualsevol port cristià, excepte els de Mallorca i Montpeller. Coetàniament, molts mercaders catalans, seguint l'exemple dels seus competidors mallorquins, es dedicarien al comerç clandestí amb Ifrīqiya. Una recriminació reial al *suprajuntero* de Jaca per la sortida il·legal de vitualles amb destinació a Navarra palesa que els contrabandistes, a mitjan agost de 1281, també esquivaven amb èxit el controls dels agents de duanes en les fronteres terrestres.³⁷³

El 20 de novembre de 1281, Pere el Gran, davant la magnitud de les exportacions fraudulentas, autoritzà els mercaders a treure, sense albarà, tot tipus de mercaderies, excepte cereals i cavalls, ferro, fusta i armes.³⁷⁴ La concessió —com era usual— no fou gratuïta: el rei exigí una compensació econòmica, que es devia recaptar mitjançant una taxa sobre les exportacions. Els comerciants s'afanyaren a carregar oli i altres mercaderies als ports catalans i valencians, especialment a

366. ACA, C, reg. 49, f. 52v.

367. ACA, C, reg. 49, f. 90r.

368. ACA, C, reg. 49, f. 112v.

369. ACA, C, reg. 50, f. 124r.

370. ACA, C, reg. 50, f. 161r.

371. Vegeu *supra*, p. 76.

372. ACA, C, reg. 50, f. 159v.

373. ACA, C, reg. 50, f. 171v.

374. AHCB, Llibre Vert, 1, f. 239v; A. de CAPMANY (ed.), *Memorias históricas de Barcelona*, 11/1, p. 45-46.

TAULA 6
Llicències reials d'exportació de cereals (1276-1282)

<i>Data de la transacció</i>	<i>Concedent</i>	<i>Concessionari</i>	<i>Tipus de cereal</i>	<i>Quantitat</i>	<i>Origen</i>	<i>Destinació</i>	<i>Context</i>
1276, novembre, 22	Pere el Gran	Gastón de Castellote	blat	42 cafissos saragossans	Fréscano	Tudela	Després d'una collita minsa i de la primera fase del segon aixecament dels mudèjars valencians
1276, desembre, 29	Pere el Gran	Domenico della Porta	cereals		«De certis locis»	«Pro exercitu illustris regis Francie»	
1277, abril, 10	Pere el Gran	Guillem de Llogaia	blat		Peníscola	Gènova	Durant la segona fase del segon aixecament dels mudèjars valencians i de la revolta de la noblesa catalana per la successió del comtat d'Urgell
1277, juny, 10	Pere el Gran	Giovanni della Volta	blat		València		
1280, agost, 16	Pere el Gran	Cervià de Riera	cereals				Després d'una collita normal i de desactivar una nova revolta de la noblesa catalana
1280, novembre, 7	Pere el Gran	Ximeno de Urrea	blat	1.000 cafissos saragossans	Baix Aragó		
1281, febrer, 25	Pere el Gran	Jordà de Puig	blat	50 cafissos castello-nens	Castelló	Alacant	Després de prohibir l'exportació de cereals en tota la «Confederació»
1281, març, 14	Pere el Gran	Ximeno de Urrea	blat	400 cafissos saragossans	Baix Aragó		En una època de liberalització onerosa de les exportacions de gra
1281, juny, 16	Pere el Gran	Mestre del Temple a Catalunya i Aragó	blat	Una embarcació	Comandes de la vall de l'Ebre?	Convents de l'orde a Ultramar	A les vigílies d'unes messes escasses i després de prohibir l'exportació de tot tipus d'aliments en tota la «Confederació»
1281, juliol, 14	Pere el Gran	Andrés de Arnedo	panís	300 cafissos valencians	València	Gènova	Després d'una collita migrada i durant la primera fase dels preparatius de la flota d'Ifriqiya/Sicília

TAULA 6
Llicències reials d'exportació de cereals (1276-1282) (Continuació)

<i>Data de la transacció</i>	<i>Concedent</i>	<i>Concessionari</i>	<i>Tipus de cereal</i>	<i>Quantitat</i>	<i>Origen</i>	<i>Destinació</i>	<i>Context</i>
1281, agost, 17	Pere el Gran	Arnau del Bosc	blat	1.000 cafissos ilerdens	Lleida	Qualsevol plaça cristiana, excepte Mallorca i Montpeller	Després d'una collita migrada i durant la primera fase dels preparatius de la flota d'Ifrīqiya/Sicília
1281, agost, 18	Pere el Gran	Bisbe de Tortosa	blat	2.000 cafissos saragossans	Tortosa o Peníscola	Qualsevol plaça cristiana, excepte Mallorca i Montpeller	
1282, gener, 11	Pere el Gran	Ximeno de Urrea	blat	235 cafissos saragossans	Baix Aragó	Ports cristians aliats	Durant la fase final de l'armament de la flota d'Ifrīqiya/Sicília
			ordi i panís	65 cafissos saragossans			
1282, març, 6	Pere el Gran	Joan de Pròixida	panís i altres cereals	200 cafissos valencians	València		
1282, març, 18	Pere el Gran	Pere Fernández d'Híxar	blat	1.000 cafissos saragossans	Tortosa		

Tarragona, i es negaren a pagar la composició acordada. Per evitar l'evasió fiscal, el guardià del port de València rebé, el 6 de desembre, instruccions precises: procedir contra els mercaders que abans de l'última obertura de fronteres havien practicat el contraban i obligar els exportadors a contribuir sistemàticament a la indemnització pactada.³⁷⁵ La normativa continuà en vigor durant el primer trimestre de 1282, coincidint amb l'armament de la flota de Barbaria/Sicília. El finançament de l'empresa devia crear al sobirà problemes de liquiditat, ja que entre l'11 de gener i el 18 de març concedí, probablement com a pagament de serveis extraordinaris, llicències d'exportació a tres col·laboradors directes: el seu germanastre, l'infant Pere Fernández d'Híxar,³⁷⁶ el noble aragonès Ximeno de Urrea³⁷⁷ i l'exiliat sicilià Joan de Pròixida.³⁷⁸ Les quantitats autoritzades foren 1.000 cafissos saragossans de blat, 235 cafissos saragossans de blat i 65 cafissos més d'ordi i panís,

375. ACA, C, reg. 50, f. 207r.

376. ACA, C, reg. 44, f. 218r.

377. ACA, C, reg. 44, f. 215r.

378. ACA, C, reg. 50, f. 225v.

i 200 cafissos valencians de panís i altres cereals, respectivament. Els carregaments només podien tenir com a destinació ports cristians aliats. Els preparatius militars ja devien tibar aleshores el mercat de cereals i el de nolis, atès que, a la llicència de Pere Fernández d'Híjar —d'una magnitud inusualment alta, 1.790 hectolitres—, s'especificava que l'exportació no podria efectuar-se abans de la primera setmana del mes de maig vinent, en què estava programada la sortida de l'esquadra.

Els mercats de destinació de les exportacions de gra de la «Confederació», en els cinc anys i escaig compresos entre novembre de 1276 i març de 1282, no experimentaren canvis importants. Com al segon terç de la centúria, el gros de les tretes es va encaminar cap a Gènova, les contrades frontereres de Navarra i alguns indrets perifèrics de Castella. La nova llista de places destinatàries, elaborada exclusivament a partir de les llicències d'exportació, amb referències corresponents a períodes de relativa carestia, és, tanmateix, molt incompleta. Tot i això, registra alguns canvis secundaris: s'hi han incorporat els enclavaments dels templers a Llevant i els ports cristians de la Mediterrània, exceptuats els de Mallorca i Montpeller; no hi figuren, en canvi, les ciutats italianes de Lucca i Piacenza, ni Tunis. Per raons exclusivament estratègiques, el monarca no permetia, aleshores, que negociants «de la terra» o estrangers exportessin cereals de la «Confederació», directament o amb escales intermèdies, a Ifrīqiya. Malgrat que els intercanvis comercials i les relacions polítiques es regien per normes pròpies, no sempre concordants, és poc probable així mateix que, durant els preparatius de la guerra de Sicília, les embarcacions catalanes freqüentessin els ports provençals i napolitans, controlats per l'Administració angevina, on la demanda de gra, per altra part, solia estar ben coberta pels circuits interiors. Quins devien ser, doncs, els territoris cristians de la Mediterrània amb els quals la Corona catalanoaragonesa no mantenia aleshores contenciosos? Les repúbliques italianes, especialment les filogibel·lines, el Llenguadoc, exceptuat l'enclavament de Montpeller, vinculat aleshores al Regne de Mallorca, i els ports castellans d'Alacant i Cartagena.

Sembla que les places receptores de gra aragonès, del 1276 ençà, tendiren a dispersar-se. Durant les caresties, les exportacions de cereals esdevenien un bon negoci, que induïa un sector dels mercaders, tant nacionals com estrangers, a no respectar els vets reials, a estalviar-se el cost de la corresponent llicència de tret a i a dirigir els carregaments cap a les places més desabastades, sense respectar les restriccions comercials instaurades pel sobirà. La pujada del contraban va obligar els guardians dels ports a extremar la vigilància al llarg del litoral, i el monarca a assajar mesures fiscals i coactives específiques. La creació del Regne de Mallorca, a la mort de Jaume I, va permetre, per altra part, que les Illes Balears i la senyoria de Montpeller es convertissin en plataformes estratègicament situades des d'on comerciants de provinença diversa reexportaven clandestinament cereals aragonesos a Barbaria i a altres territoris rivals de la «Confederació». L'anacrònica política

successòria del Conqueridor va repercutir negativament, doncs, en la projecció exterior de la Corona catalanoaragonesa. Les restriccions aranzelàries, monetàries i polítiques imposades per Pere el Gran al seu germà Jaume II de Mallorca el 1279, al tractat de Perpinyà, no tingueren efectes immediats.

4. CONCLUSIONS

Els analistes i els cronistes del regnat de Jaume I no demostren encara un interès especial per les escassetats agràries i les caresties urbanes; es limiten a delinear somerament l'àrea afectada per cada penúria i a establir-ne, del 1227 ençà, la intensitat mitjançant els preus assolits, en algunes de les grans places comercials, pel blat i, a vegades, per l'ordi, que es converteixen en una mena d'escala de la duresa dels temps. La informació aportada per la historiografia i la documentació cancelleresca ha permès identificar, per als dos primers terços del segle XIII, deu catàstrofes alimentàries; més d'una, doncs, per dècada. Els preus dels cereals no experimentaren la caiguda estacional després de la trilla i continuaren pujant fins a les messes següents, els anys 1201, 1208, 1213, 1218-1219, 1226, 1235, 1248, 1257-1260, 1271 i 1274. Malgrat el laconisme de les referències disponibles no és arriscat suposar que la majoria de les esmentades crisis foren curtes; atès que només en dos casos s'encadenaren dues males collites successives. Quant a la intensitat, hom pot conjecturar que assolí les cotes màximes als malastres de 1218-1219, 1226-1227 i 1235. La manca de cereals va provocar fam i mortaldat a la vall de l'Ebre i al Rosselló, en el primer cas, una carestia sense precedents, en el segon, i va obligar les autoritats a intervenir els mercats i a taxar el preus, en el tercer. Pel que fa a la crisi alimentària de mitjan centúria, no degué ultrapassar el nivell d'una carestia prolongada, atès que les nombroses llicències de trenta venudes, durant el desembre de 1257, pel sobirà sembla que indiquin que les anyades anteriors no havien estat pas desastroses. La Corona catalanoaragonesa hauria estat, doncs, un dels estats mediterranis menys trasbalsats per la catàstrofe agrària.

Les esmentades crisis alimentàries foren provocades per causes de natura molt diversa. Mentre que una meteorologia adversa va malmetre les collites els anys 1213, 1218, 1219 i 1271, la penúria de 1208 fou provocada per una plaga de llagost. La carestia de 1226-1227 és imputable, si més no parcialment, als efectes inflacionistes d'una forta desvalorització monetària i al primer aixecament de la noblesa aragonesa contra Jaume I. En la crisi de 1235-1236, va coincidir una mala collita amb una demanda extraordinària de cereal, generada per la conquesta de València. Les dificultats de 1257-1260 dimanaren, en gran part, de l'afany de lucre dels mercaders, de l'excés d'exportacions en una època de fam a la conca occidental de la Mediterrània, i de mortaldats a les costeres atlàntiques i a l'Europa central. Una collita curta i una nova revolta nobiliària van desencadenar, l'estiu de 1274, una

pujada dels preus dels cereals arreu de la «Confederació». Les causes endògenes —clarament dominants— alternaren o es combinaren, doncs, amb les exògenes.

Quant a l'abast de la zona afectada, només l'escassetat de 1248 va tenir un caràcter estrictament comarcal, amb efectes circumscrits al Camp de Tarragona. Les crisis de 1208, 1218-1219 i 1274 ja van assolir l'àmbit supraregional: la primera i la segona colpiren Aragó i Catalunya, i la tercera, Catalunya i València. Les sis restants —tot i que no arruïnessin les collites arreu de la «Confederació»— no foren sinó manifestacions de catàstrofes agràries generals, de llarg radi d'acció. Les seqüeles, els anys 1213, 1226 i 1271, es deixaren sentir coetàniament en altres àrees de la Mediterrània occidental i, els anys 1201, 1235 i 1257-1260, travessaren els Alps i s'estengueren per bona part de l'Europa occidental.

Entre 1276 i 1282, durant la primera fase del regnat de Pere el Gran, les caresties s'esdevingueren a un ritme més ràpid que en el període anterior. Els preus dels cereals assoliren cotes superiors a les ordinàries els anys 1276, 1280, 1281 i 1282. Les crisis, però, foren curtes —no n'hi hagué cap que impliqués més d'una mala collita— i de baixa intensitat, atès que només l'última —i per un període de sis mesos— obligà el sobirà a renunciar a les lucratives llicències d'exportació. Les causes de les penúries tornaren a ser diverses: endògenes, en dos casos, i exògenes, en els altres dos. Una meteorologia adversa arruïnà les collites de 1276 i 1281, dos anys en què els esplets també foren escassos a Navarra, el Baix Lluenguadoc, Provença i la Itàlia septentrional, i a les valls del Taro i el Mosel·la, respectivament. La penúria de 1280 fou provocada, en canvi, per un excés d'exportacions vers el Magrib i una revolta nobiliària a les àrees cerealistes de la Catalunya occidental, i la de 1282 és indissociable de l'armament de la flota de Constantina/Sicília.

La Corona catalanoaragonesa, entre 1200 i 1282, va gaudir d'excedents frumentaris. Per Tortosa i, quelcom menys, per Peníscola, València i Dènia, sortiren, els anys de collita normal, contingents de cereals rumb a Ligúria, Toscana, Lluembàrdia, el Baix Lluenguadoc, Alacant, Tunis i els enclavaments cristians de Llevant; mentre que, pels passos de la frontera occidental i els pirenaics, passaven carregaments amb destinació a Navarra, Castella i Occitània. Els vets a l'exportació foren establerts, molt sovint, amb finalitats fiscals o per contenir fugues excessives de gra, no per culpa de les males collites. Malauradament només disposem, emperò, d'informació seqüencial sobre les llicències de treta concedides directament pel sobirà, entre els concessionaris de les quals sobresurten els membres de la cort, de les jerarquies nobiliària i clerical, i del patriciat urbà. La pèrdua gairebé completa tant dels registres de la comptabilitat analítica dels batlles generals i dels procuradors reials, com dels protocols notariais, no permet recollir sistemàticament les llicències d'exportació venudes pels oficials locals a mercaders i a productors no privilegiats, ni les expedicions efectuades durant els curts períodes de llibertat de comerç, respectivament. Altrament, durant les caresties, les exportacions de cereals esde-

venien un bon negoci, que induïa un sector dels mercaders, tant nacionals com estrangers, a esmunyir-se dels controls duaners i de les restriccions comercials instaurades pel sobirà. El contraban no genera documentació directa i només pot ser resseguit, per tant, a partir de les mesures de contenció establertes pels poders públics.

Les importacions de gra, pel fet de no necessitar cap mena de llicència, no apareixen reflectides als registres de la Cancelleria. Els contractes de compra i de transport s'haurien de buscar en la documentació notarial dels mercats exteriors de proveïment; els ports d'arribada, en els llibres de recaptació de les lleudes;³⁷⁹ els destinataris, així com els costos totals i la taxa de guany de cada operació, en els memorials de comptes dels mercaders. La dispersió geogràfica, en el primer cas, l'esvaïment de la major part de la documentació fiscal analítica, en el segon, i la recent difusió de les pràctiques comptables entre un sector considerable dels comerciants, en el tercer, compliquen, emperò, la recollida de la informació i en redueixen considerablement la rendibilitat; circumstàncies que expliquen que encara es trobi en un estadi incipient. Amb el suport heurístic disponible —molt estret i espars— i la certesa que els cereals circulaven sovint en ambdues direccions per unes mateixes rutes, en funció de les oscil·lacions dels preus en cada una de les places que connectaven, podem suposar que, durant les sovintejades però curtes èpoques de carestia, els mercaders catalans, valencians i mallorquins acudien a buscar gra al Baix Llenguadoc, Provença i Sicília, mentre que els seus homòlegs aragonesos anaven cap a Castella i Occitània. Tot plegat, encara ben poca cosa.

379. Atès que els oficials de duanes anotaven tots els carregaments desembarcats o en trànsit per les seves respectives circumscripcions, inclosos els que no estaven sotmesos a cap mena de càrrega aranzelària.